

Проф. д.н. Любомир Стоев Георгиев

**ПСИХОЛОГИЯ НА РАЗВИТИЕТО И
ВЪЗРАСТОВА ПСИХОЛОГИЯ**

София
2005 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение

УСЛОВИЯ И ФАКТОРИ НА РАЗВИТИЕТО

1. Роля на социалното онаследяване
2. Същност и значение на дейността
3. Роля на знанията
4. Развитие като процес на самоизграждане на личността
5. Зависимост на развитието от богатството и темповете на социализиране. Календарна и социална (умствена) възраст
6. Сензитивни периоди на детското развитие
7. Принципи за развитие на личността
8. Методи за развитието на личността

ОСОБЕНОСТИ В РАЗВИТИЕТО НА ДЕТЕТО

9. Възрастови периоди на развитието
10. Развитие на детето до раждането и характеристика на новороденото. Кърмаческа възраст
11. Развитие на детето през първия месец
12. Развитие на детето до третия месец (втория и третия)
13. Развитие на детето до шестия месец (от четвъртия до шестия)
14. Развитие на детето до дванадесетия месец (от седмия до дванадесетия).

ЯСЛЕНА ВЪЗРАСТ

15. Развитие на детето през втората и третата година

ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

16. Развитие на детето от предучилищна възраст

НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

17. Физическа дееспособност и отражение на промените в начина на живот върху развитието на детето от началното училище
18. Развитие на възприятията, вниманието и паметта на учениците от началното училище
19. Развитие на въображението, мисленето, чувствата и волята на учениците от началното училище

ПУБЕРТЕТНА ВЪЗРАСТ

20. Характеристика на учениците от пубертетната възраст. Физическо развитие
21. Развитие на потребностите, интересите, убежденията и характера на учениците от пубертетната възраст
22. Развитие на паметта, вниманието и мисленето на учениците от пубертетната възраст
23. Развитие на въображението, на чувствата и волята на учениците от пубертетната възраст

РАННО ЮНОШЕСТВО

- 24.Анатомо- физиологични особености на юношите и девойките. Обществено положение
- 25.Развитие на потребностите, интересите, убежденията и идеалите на юношите и девойките
- 26.Развитие на психическите процеси в юношеска възраст

Литература

Въведение

Научно-техническият и социалният прогрес са дело на човека и зависят от неговите знания, опит и развитие. Цялата история на материалната и на духовната култура потвърждава това. Развивал се е човекът – развивала се е и тя. Нейните постижения са били нови предизвикателства към творците на ценности и база за интелектуалното им извисяване. Тази добре осъзната зависимост днес се оползотворява целенасочено. Растящите потребности на човечеството се свързват с все по-големи грижи за повишаване възможностите на личността за производителност и творчество, а постиженията откриват нови хоризонти и перспективи за техния разцвет. Сега и в бъдещи тези народи и обединения от нации ще доминират в света, ще умножават своето благоденствие и ускорено ще напредват, които притежават богат потенциал от високо развити личности. Затова по настоящем щедрото влагане на средства за осъществяването на тази цел с основание се приема за най-добра инвестиция. Някои правителства търсят решаването на проблема чрез закупуване на доказали се в различни области творци, а други – чрез формиране на потребни талантиливи кадри. Кой от тях е по-надежден времето ще покаже, но ако се приеме истината, че високите дървета са сред големите гори, то общото повишаване на интелектуалния потенциал на нацията е гаранция за излъчването на ярки дарования. Очевидно никак не е случайно, че многовековната висока култура на нашия народ и формиралата се пословична ученолюбивост са непресъхващ извор на хора способни за иновации, за значими открития, което е всеобщо признато в света. От това престижно наше завоевание нямаме право да отстъпваме в интерес на собственото ни бъдеще и на света. Ето защо наложително е да оползотворяваме факторите и условията, които благоприятстват за подържане на водещите позиции, за настъпателно по-нататъшно издигане на духовните сили и способности на всеки и всички у нас, за продължаване на светлата българска традиция. Естествено, при съвременното развитие на научните познания не е възможно да се достигат върхове в опита и развитието на личността, без тя да се обогатява с постиженията. Те се отнасят и до майсторството за психическото развитие на младите поколения. Тези, които се посвещават на благородната и изключително отговорната обществена мисия да водят младите в тяхното развитие до равнището на потребностите и възможностите на епохата, имат патриотичния дълг да обогатяват своята психологическа култура. Това са не само младежите и девойките, които професионално се подготвят за възприемани и успешни взаимодействия между човек-човек, но и всички родители, които със своето поведение и дейност дават началния тласък за доброто или неблагоприятно развитие на своите деца. По тази причина придобиването на психологически познания и опит се утвърждава като приоритетен социален дълг на всеки член на обществото. Това е основание, макар и в по-кратко изложение, да спра вниманието на читателя върху някои съществени психологически знания за развитието на личността и за особеностите ѝ в различни възрастови периоди на детството.

Чрез началните знания по психология на развитието и по възрастова психология бих желал да допринеса за осмисляне на тяхното значение, за пораждаване на интерес и на мотивация за допълването и задълбочаването им с помощта на многобройната и съдържателна литература.

УСЛОВИЯ И ФАКТОРИ ЗА РАЗВИТИЕТО

Всичко в природата и в обществото се изменя и развива под влияние на определени условия и фактори. Същото се отнася и за изграждането на личността на човека. Колкото повече са условията и факторите чийто благоприятни или неблагоприятни отражения върху физическите и психическите процеси, свойства и състояния на личността се познават, и разумно едни се избягват, а други оползотворяват, толкова по-плодотворни ще бъдат резултатите в мечтаното отглеждане на здрави, умни и проспириращи млади хора. Нека избирателно разгледаме някои от основополагащите обстоятелства, които обуславят съвременни измерения на психическите възможности на личността.

1. Роля на социалното онаследяване

Добре известно е, че човешкото дете след раждането е най-безпомощно в сравнение с новородените на другите живи същества. Освен това, най-продължително е и неговото детство, най-дълго е времето през което то се подготвя за изпълняване на функциите си в живота. Възниква въпросът как да се обяснят тези колосални различия?

В природата закономерностите са водещи. Те са свойствени на големите и малките неща, които я съставляват, на живото и неживото, на видимото и невидимото, на отделностите и системите. В тях е отговорът и на въпроса защо са толкова различни детствата на човека и на останалия жив свят, който населява планетата Земя.

В ранните периоди на еволюцията природните дадености, в които се е осъществявал животът, са гарантирали векове наред съществуването на обособяващите се видове жив свят при възпроизвеждането на ограничен брой начини на взаимодействия с околната среда. Усвояването и повторенията им от много поколения без съществени изменения и обогатявания, позволили те да се закрепят в биологическата природа на животните и да започнат да се предават на следващите популации чрез биологическо онаследяване. Така всички животни се раждат с определена съвкупност от целесъобразни, усъвършенствани и изпитани във времето форми на поведение, които сработват веднага или наскоро след раждането и им гарантират жизнено обосновани взаимодействия със средата (патето плува, изолирано отгледаните птички строят своите гнезда както себеподобните и т.н.). Тези биологически онаследявани и спонтанно проявяващи се активности, наречени инстинкти, правят новите поколения още от първите дни и седмици все по-действени и сигурни в новата действителност, съкръщават пътя до зрялото им участие в живота.

Постепенно хранителните ресурси в дадени местности започват да недостигат. Размножаващите се видове животни водят до пренаселеност на заетите територии. Появява се необходимост от търсене на нови пространства, от изминаване на все по-големи разстояния. Смяната на обстановката означава срещи с много неизвестни. В борбата за съществуване оцеляват тези видове животни, които са в състояние да се пригледят към новата действителност. Тя изисква и налага непознати преди форми на поведение, а с това - изменения в анатомичния строеж и във физиологичните функции, обуславя появяването на по-съвършени и по-функционални обитатели на средата. Динамичните изменения на обстановката при придвижванията правят инстинктите непригодни за постигане на жизнено потребното. Тяхната стереотипност влиза в противоречия с обективно потребните начини на постъпване и вместо полза, много пъти вредят на животните, застрашават съществуването им. В изменящите се обстоятелства не може да се осъществява един начин на ловуване, на избягване опасности, на скриване и др. Потребни са многообразие от подходи. Техните все по-чести изменения, допълвания, корегирания не създават условия за закрепване в биологическата природа на

животните (няма еднотипна повтаряемост), пък и значителното им увеличаване започва да надхрля капацитета на биологическата памет.

Необходимостта от осигуряващи живота форми на поведение слага началото на усвояване и автоматизиране на успешни начини на постъпване придобивани в индивидуалния живот, каквито са навиците. Например кучето привиква към своя стопанин, към времето през деня и съда, в който му се дава храна, към пригоденото му място за ношуване и др. При наложили се изменения в начина му на живот се променят и навиците. Това се отнася еднакво за домашните и за много от дивите животни, които по силата на обективно налагащия ход на еволюцията са отишли по-напред в нея.

Колкото и полезни да са навиците, те не са приложими във всички условия. Нещо повече. Прибягването до тях може да причини лоша услуга на животното. Кучето, привикнало да получава храна наготово, би загинало, когато се прекрати тази възможност, ако не развие у себе си способност да схваща различията в постоянно изменящите се ситуации в живота му и в съответствие с тях да предприема, непознати преди, успешни начини на постъпване. За разлика от кокошката например, която подгонена прибягва до навика да се спасява чрез хаотични бягания и скачания срещу препятствия за откриване на пролука, кучето съотнася нужното му с условията, разбира обстановката и предприема целенасочени действия за избягване на застрашаващото го. Това поведение отличаващо се с разумност, с многовариантни начини на постъпване в зависимост от обективните изисквания, се основава на нова много по-висока степен на психическо развитие, каквото е интелектът. И той, както и навиците, се придобива в индивидуалния живот от обитатели на природата, чието съществуване е най-сложно, с най-много предизвикателства и неизвестни в околната среда. Това са бозайниците и сред тях на първо място човекоподобните маймуни. Тук се стеснява биологически онаследяваното и се увеличава делът на придобиваното в индивидуалния живот чрез учене от по-възрастните и чрез личен опит т. е. появява се ново, прижизнено, социално по своя характер онаследяване, а с него и психическо развитие. Придобиването им изисква повече време, с което се удължава детството, отиването от начална фаза на ограничени, първични, бедни взаимодействия със средата към постепенното им обогатяване и усъвършенстване. То се постига при нарастващите грижи и помощ на възрастните.

Краткият преглед на възхода на живия свят ни улеснява да разберем защо детето на човека, който е на върха на еволюционната стълбица и битието му е най-променливо, най-вариативно почти във всеки момент е най-безпомощно при раждането и защо детството му е най-дълго. Това е така защото то се нуждае от най-голямо по обем и богато по съдържание социално онаследяване, от високо психическо развитие, за да се вгражда пълноценно в живота на обществото и да дава свой принос за увеличаване на материалната и духовната му култура.

Че детето на човека идва на този свят без необходимото му в най-голяма степен за осъществяването на своите личностни функции, свидетелствуват не само преките наблюдения. За отсъствието на потенциално дадени, биологически заложили характеристики на човешкото дете, отличаващото го като член на обществото, убедително говорят редица примери.

През 1920 г. индийският учен Сингх заедно с група ловци намерили край вълча дупка две деца. Едното било на около година и половина- нарекли го Амала, а другото – към шест години- Камала. Сингх взел децата и започнал да се грижи за тях. Впечатлило го това, че те ходили на четирите си крайници както вълците, ръмжели и виели като тях, не приемали храна от ръка, бояли се от светлината (вълците ловуват през нощта). Нищо от човешкото поведение нямало в тяхното. При положение, че децата са се развивали в условия на въздух, движения и са били относително задоволени с храна, ако имаха заложили в своята природа типични за човека способности, то поне някои от тях би следвало да се проявят. В действителност нямало нищо подобно. Живели сред животни, децата по начина на живот приличали изцяло на тях.

Амала скоро починала, а Камала живяла още десет години. За цялия този период, въпреки големите усилия на учения да я обогати със знания и умения, в седемнадесетата си година Камала знаела 42 думи и имала психическо развитие на две, две и половина годишно дете. Наблюденията позволили на Сингх да направи няколко съществени изводи, които свидетелствуват за определящата роля на социалното онаследяване при човека.

1. Човешкото дете е най- адаптивно т.е то става това, което възприема от околните, сред които израства, или съдържанието на неговия опит и развитие се обуславят от социалните взаимодействия.
2. Пропуснатото време за усвояването на постижения на човешкото общество не могат да се компенсират в бъдеще т.е. ако общественото социално онаследяване (общуване и достъпни съвместни дейности с възрастни) не започне своевременно (след раждането на детето) и съдържанието му е бедно, ограничено, психическото развитие на детето изостава и каквито и мерки да бъдат взимани по-нататък, не могат да бъдат постигнати желаните резултати, свойствени за децата, които са имали пълноценни социални взаимодействия.
3. Богатото социално онаследяване се оказва значим фактор за удължаване на живота. Не случайно съвременните хора, които израстват в условията на научно- техническия прогрес и по силата на обективните обстоятелства притежават все по-висока култура и развитие, живеят и по- дълго в сравнение с поколенията от предидущи епохи.

Още в древността били разграничавани тялото от силата, която го ръководи. Тя била наречена душа. Приемало се , че душата притежава възможност да се отдели от тялото. Оттам и понятието умира т.е. у- направление, мир -свят (отлита в света) . В началото на еволюцията живите организми притежават елементарна дразнимост – реагират на значими за съществуването им механични, химични и др. въздействия. Естествено и душата им е с крайно ограничено съдържание. В усложняващите се условия на живот се появява обективна необходимост от нов вид- опосредстваща , подпомагаща жизнените процеси-информационна дразнимост т.е., когато определени страни от средата започват да сигнализируют на животните за обекти, които могат да задоволяват техни нужди, от които да се предпазват и др. Или формира се, започва да функционира дразнимост, която ориентира животните. Огромното ѝ значение за оцеляване и развитие на живота представлява по същество главното съдържание на душата. То обхваща нарастващо в хода на еволюцията богатство от процеси, свойства и състояния, които позволяват на обособяващите се видове животни все по- успешно да взаимодействат със заобикалящата ги действителност и да осъществяват успешно жизнените си функции. Именно тази същност на душата, назована от гърците – псюхе и понятието им за наука – логос, включва науката- психология.

Психиката или душата представлява богатството на вътрешния образ, на вътрешното лице на развитите живи същества, най-високо сред които стои човекът. То влияе на външното лице, присъщо на всеки вид и отличаващо се допълнително с неповторими, оригинални черти. По аналогия с думата лице, богатството на душевността на обществения човек го характеризира като личност. Изграждането на личността, на душевния ѝ образ е дело на образованието т.е. на дейността, която формира вътрешното лице или образ.

Психологията на развитието е науката, която изяснява как да се осъществява социалното онаследяване, така че обществото да притежава високо развити пълноценни личности. Възрастовата психология пък от своя страна разкрива закономерния ход на психическото развитие от раждането на човешкото дете в съвременните условия на живот.

Макар, че човешкото дете идва на този свят най- безпомощно и му е потребно най-продължително детство за да онаследи най-богатия социален опит – на обществения човек, то притежава мощен капацитет за ускорено развитие още от първите дни и месеци на своя живот. Тънката наблюдателност и аналитичният ум на Л. Н. Толстой са му дали основание с възторг да напише за своето детство следното : « Нима тогава аз не придобих всичко това, с което сега живея и придобих толкова много и така бързо, че през целия свой останал живот не прибавих и една стотна към това...От петгодишното дете до мен е само една крачка».

Голямата роля на социалното онаследяване за развитието на личността не означава да се пренебрегва биологичното. То включва ,макар и в много по- ограничена степен, прости и сложни инстинкти (за бозаене, страхови реакции, за собственост, за отбрана и др.) . По биологичен път се предават типа на нервната система, особености на сетива, на други органи и системи. Така, че развитието следва да се разглежда като единство и взаимодействие на биологичното и

социалното, при водеща функция на последното. Днес вече са преодолени двете крайности в разбирането за развитието на личността. Едната, която приема, че както природата е предопределила какво ще израсте от всяко семе, стига да му се създадат подходящи условия, така и в детето тя е заложила неговото бъдеще и условията благоприятстват или пречат за осъществяването му. И другата, която утвърждава, че всичко в развитието зависи от обучението и възпитанието, от социалната среда. Истината е, че всяка личност е неповторима, поради невъзможността от пълно съвпадение на биологично особеното и социално придобитото. Взаимните им връзки и зависимости обуславят във всички случаи определени различия. Колкото външно обучението и възпитанието да са еднакви за повече или по-малко деца, образоващите, възпитаващите и развиващите влияния винаги имат свои нюанси, различия, които се дължат на равнища на работоспособност в дадени моменти, на заинтересованост, на аналитико-синтетична активност и пр. Дори еднотайни близнаци, които се развиват при равностойни социални условия, израстват с общи, но и със своеобразни индивидуални характеристики, тъй като, както показват изследвания, в общуването например едно от децата започва да доминира, да води или по други причини. В неповторимостта на индивидуалностите е красотата на живота, така както разнообразието от явления, процеси, форми, цветове, звуци в природата я правят прекрасна.

Социалното онаследяване в основата си е целенасочен и организиран процес. Възрастните чрез общуване с децата и включването им в изпълняването на достъпни изисквания ги обогатяват със знания и опит, допринасят за развитието на психическите им сили и способности и така ги приобщават към постиженията на времето, в което живеят. Тази водеща роля на възрастните за социализирането на младите съзнавали още траките и я означавали с думата – пайдус. От тогава е останало известното название – пайдушко хоро, което е означавало детско водено хоро. Гърците присвоили понятието на траките за воденето на децата от възрастните при социалното им израстване и го трансформирали в пайдагогика, за да стигне до нас като педагогика. Тя сега е науката, която на базата на познания за психологически закономерности в развитието на децата, осъществява дължимото организирано и целенасочено социално онаследяване.

2. Същност и значение на дейността. Видове дейности.

Отличителна черта на обществения човек е, че той преобразява и обогатява средата, в която живее. Сътворява материални и духовни ценности. Те праят живота му по-съдържателен, по-независим от промените в природата и същевременно позволяват все по-дълбоко да прониква в нейните тайни и да оползотворява възможностите ѝ.

Всичко което е дело на ума и ръцете на хората се е постигало и постига по определен замисъл, плод е на идеи, осъществяването на които е идвало и идва да удовлетвори насъщни потребности на обществото. Предвижданото е въплотено в създаденото, носи се от него и то му предава социален смисъл и предназначение. Машините, инструментите, приборите, съдовете, сградите, произведенията на изкуствата и т.н. съдържат в себе си известни функционални възможности, използването на които прави живота по-лек, ползотворен и красив.

Идейте, по които се изработват материални и духовни продукти, обикновено се вербализират в описания и се онагледяват чрез схеми (планове, проекти и др.) Те са образците (еталоните). Няма производствена (практическа или умствена) активност, която да не се основава на тях. Опората на образци (еталони) в съзидателните изяви на хората ги характеризира като дейност. Или дейността е обществено полезно предметяване на физически и умствени сили по образци. Отделните моменти на дейността (например, при писането-изписване на буквите и пр.) също се изпълняват по образци и това им предава качество, което е основание те да бъдат определяни като операции.

В своето историческо развитие човечеството е произвеждало все нови и нови материални и духовни ценности. Този процес, както и съобразяването с повече и по-сложни изисквания при опознаването, оценяването и използването им е изисквало и е обуславяло прогресивно

увеличаване на социалния опит и на психическото развитие на личността. Не случайно съвременното ѝ развитие е много по-високо от това на предшестващите поколения. Следователно обобщено трябва да се изтъкне че дейността изпълнява две изключително важни функции, които ѝ предават огромно значение, От една страна на нея се дължи материалната и духовната култура на обществото и от друга, извисяването на психическите му сили и възможности.

С раждането си децата на хората в обществото попадат в богата среда не само от природни дадености, но и от човешкото творчество. Те сами не са в състояние да я опознаят и овладеят. Потребни са им ръководството и помощта на възрастните. Чрез тях и с тях постепенно научават какво представлява светът, в който живеят и как да се ползват по социално приети начини от благата. Без възрастните, носители на знания и опит, детето не би могло да разбере за какво служат такива предмети около него като чашата, лъжичката, кърпата, масата, стола и т.н. и как да ги употребява. Би останало отчуждено от постиженията на човешкия прогрес и неспособно в бъдеще да го продължи. Естествено обществото не може да си позволи това не само от хуманна гледна точка, но и от социално историческа, защото би се прекъснал напредъка му, културното съществуване. Ето защо отговорна мисия на възрастните, като се започне от родителите, е да въведат новите поколения в живота на обществото, да ги приобщат към завоеванията и да ги подготвят да множат по-нататък успехите.

Колкото и трудно да е, поелите грижите за социализирането на детето последователно го научават да постъпва по приетите начини със заобикалящите го придобивки на културата. Овладеяването им изисква внимание, запомняне, установяване на връзки и зависимости, усилия и т.н. Например не е достатъчно възрастният да покаже на детето как да държи лъжичката и да гребва от храната с нея, за да се постигне желаното. Потребни са време и упражнения, за да се овладеят потребните хватателни движения, координацията между зрението и движенията на ръката с прибора до сполучливия начин на осъществяване на системата от цели- да се вземе от храната, да се пренесе до устата без да се разлее и да се поеме. Тази напрегната дейност на детето (осъществява се по строго определен образец) стимулира многопосочно психическото му развитие. Така чрез богатството от дейности, в които децата се включват, те опознават света около тях и развиват ускорено душевните си сили и способности. Като се има предвид това следва да се заключи, че дейността е главен източник на психическото развитие на човешкото дете, И още нещо много важно. Тъй като дейността в своята съзнателна и разгърната форма е присъща само на човека в обществото, то и пълноценното развитие на човешкото дете е възможно единствено в и чрез обществото.

Дейността, със системата от операции, отначало се осъществява външно. Детето се учи да смята като се ползва от подходящи предмети или картинки, да чете като гласно назовава буквите, свързва ги в срички, думи, изречения, нагледно разделя четивото на части и пр. След известно време, потребните дейности детето се оказва в състояние да извършва в ума без външна активност (пресмята и чете на ум, мислено разделя четивото по описаните картини, случки и др.) Този преход от външна към вътрешна (в ума) дейност е известен като интериоризация и е съществена страна на интелектуалното развитие. Интелектуална проява на разбиране и способност е и обратният процес- обясняване и практическо осъществяване на извършената дейност в ума (съобщаване на отговора и на начина, по който е решена задачата, основанията за изтъкване на определени качества на герои, последователността по която следва да се сглоби даден предмет и пр.). Преходът от дейността в ума към външното ѝ изпълнение е процес на екстериоризация. Дейността е пълноценно изградена, когато личността с лекота преминава от интериоризация към екстериоризация и обратно.

Сред дейностите основни са играта, трудът и ученето. Те са водещи в развитието на личността. С какво изпълняват тези свои от голямо значение функции?

Животът е дейност и дейността е живот. Тази връзка между живот и дейност децата откриват твърде рано и в желанието си да подражават на възрастните, искат да участват в това, което правят те. Обективно обаче, присъщите на възрастните дейности не могат да бъдат предоставяни и на децата, защото са малки, нямат потребните знания и опит и в много случаи крият опасности за здравето им. Какво да се прави при тези обстоятелства, когато стремежите на

малките да се изявяват като възрастните са големи, а нямат реални възможности ? Да се отговаря на всяка тяхна инициатива отрицателно, да ги посрещат постоянно думите- « не», « не може», това означава ежедневно да ги съпътстват неприятни преживявания, подтискане и снижаване на самочувствието, означава да бъдат отстранявани от наблюдаването в живота и в крайна сметка да се задържа и забавя развитието им. Естествено, всичко това е недопустимо. Ето защо е намерена дейност, която удовлетворява желанията на децата да бъдат, макар и условно, това, което пожелаят. Тази дейност е играта. Чрез нея децата са в състояние да са «летци», « шафьори» , «моряци», « космонафти», «лекари», «продавачи» и т.н. , да « управляват возила», да «преглеждат болни», да « разнасят поща» , да са « родители» и да изпълняват познати им задължения и т. н. Чрез богатство от дейности с предмети, на които предават определени значения (пръчката е конче, кубчето е печка, столче, маса, лека кола, наредените един зад друг столове са влак, трамвай, кораб и пр.) децата усвояват начини на работа с всичко, с което си служат големите и овладяват система от взаимоотношения. Това ги приобщава към живота, прави ги щастливи и благоприятства за психическото им развитие. Стимулира вниманието, допринася за обогатяване на паметта и уменията, за развитието на причинно и символно (чрез предаване значения на предмети) мислене, формира и разгръща творческо въображение, усилва и укрепва волята, прави децата инициативни, самостоятелни, съобразителни, организирани (договарят се за функциите, които ще изпълнява всеки от участниците в играта) и др. Ето защо играта е пълноценен живот на децата, съществен начин за социализирането и за развитието им. Да се лишават от игри това е равносилно на инквизиция, на опрощаване на тяхното бъдеще. Детето не играе само когато е болно.

Голямата полза от игрите зависи от съдържанието им. То прави психическото развитие пълноценно или ограничено, бедно. Игрите на децата свидетелствуват винаги за две неща, които са взаимно свързани: за жизнения опит на детето, за впечатленията, които то е натрупало от околната среда и за равнището на интелекта. По тази причина те имат диагностично значение.

Колкото и да са любопитни децата, ако не са подпомогнати от възрастните, те не могат сами да разберат много от онова, което възприемат (какво е то, защо служи, как се прави ?) и да отидат на повече места и по-далече, където биха могли да се обогатят с много и разнообразни знания, които после да претворяват, комбинират и творчески да допълват и да изменят в игрите. Следователно на какво ще играят децата и доколко игрите ще допринасят за развитие на душевните им сили и способности, в най- голяма степен зависи от възрастните, Тяхна е отговорността да запознават децата с все повече и повече дейности на хора с различни професии, да им осигуряват инвентар за игрите- както играчки с точни функционални предназначения (камиончета, детски слушалки за « преглеждане на болни» и др.), така и без строго фиксирани значения (кутии, капачки, кръгчета, тухлички от дърво или пластмаса и пр.), на които, според замисъла на игрите, децата да предават определени названия, възможности.

Игрите са дейност по инициатива, замисъл и изпълнение от децата. Всякакви опити да им се диктува на какво и как да играят, лишават игрите от тяхната прелест, превръщат ги в задължение и вместо полза, нанасят по- скоро вреда на душевността на децата. Това не означава, че възрастните нямат място в игрите им. Важно е какво ще е то. Има две възможности. Най-доброто е възрастни да се включват като участници в играта, което децата приемат с желание, и като действащи лица в нея, да дават идеи за обогатяването и разгръщането ѝ. Другата възможност е тактично да правят предложения за нови перспективи на играта или да ги насочват към тях чрез « случайно» взимане и разглеждане на някоя играчка, или прибавяне към наличните на нова.

Играчките за децата са както вещите, които са ценни за възрастните и те им се радват, пазят, подреждат. Преживяват когато се случи нещо нежелано с тях. Като се има това предвид възрастните следва да се отнасят с любовта на децата към играчките. Поглеждането на тях като нещо необходимо , неизбежно, но по същество без реална стойност и поради това небрежното им събиране и нахвърляне в кутии за съхраняване, когато идва време за обяд, сън или разходка на детето, отначало се посреща от него с изненада, обида, а може и плач , за да привикне то, не след дълго, на отношение към играчките, изразявано от възрастните. То не е грижовно и когато детето се отрупва с играчки като всяка нова е обект на внимание, а останалите са пренебрегнати. Само

когато радостта на детето от играчките, всяка от която по своему е красива, обичана, е присъща и на възрастните и общата радост се изразява в грижи за всяка играчка, само тогава тяхното количество не е от значение и запазването им е осигурено. Така се обяснява защо играчките на едни деца остават като нови, скъп спомен от детството и когато вече са големи, а от играчките на други деца няма и помен- отдавна всичко е изпокъсано, изпочупено и изхвърлено.

Смисълът на играта е в самата игра. Тя няма други цели и замисли. Удоволствието е от игровата дейност, от осъществяването на нейния сюжет, от успехите в изпълнението ѝ. Не е така при другата социално значима дейност, каквато е трудът. Тук се преследва постигането на точно определени резултати, съответстващи в детайли на непосредствено възприемани или мислени образци. Дейността не е цел, а необходимост за постигане на целта. Средствата не са условни, надарявани от личността с определени значения, а са въплотение на социален опит, с помощта на които се извършва трудът. Материалите също не са условни, като при играта (пясъкът е «захар», счуканата керемида- «червен пипер» и пр.), а са суровини с точни предназначения. Използването на материалите и средствата недопуска отклонения, нарушаване на правилата, които водят до възпроизвеждане на образа, до създаването на социално ценни продукти. Тяхното качество се оценява по съответствието им с еталона. Обяснимо е, че трудът, със своята специфична характеристика, предявява много по – високи изисквания от играта към личността, към нейните знания, умения, способности, към цялостното ѝ психическо развитие. Вниманието трябва да бъде по- съсредоточено, продължително, разпределено, с обхващане на необходимите страни от производствения процес. В паметта е наложително да се съхранява пълно и точно обемът от потребната информация за осъществяване на дадения вид труд и услужливо да улеснява личността в спомняне на количеството и последователността на сложните трудови операции. Това не е възможно без участие на мисленето, на представяне на потребното чрез въображението, което в съвременните условия на научно- техническия прогрес е наложително да притежава все повече творчески възможности, за да се внасят все повече рационализации в производството, да се изобретяват нови техники и технологии. Чувствата на удовлетвореност от трудовата дейност носят много повече социални измерения- за дълг, за отговорност, за чест, достойнство и редица още нравствени и естетически добродетели. Планирането, организирането, контролирането, изпълнението на труда, съвременното коригиране при необходимост на извършването, осигуряването на висока производителност на труда, всичко това обуславя висока мобилизация на силите, съзнателно и целенасочено волево изявяване. Възможно е при високо развити общи и специални способности. Продуктивното и качествено участие в труда изисква и води до по- високо психическо развитие от играта. Колкото трудът се усложнява в историческия възход на човечеството, толкова все повече се извисява интелектът на трудещите се. Съвременните информационни системи функционират на базата на високи интелектуални възможности на личността и допринасят за тяхното увеличаване.

Щом като трудът се различава от играта по своите развиващи предимства, то естествено е да се направи заключение, че още отрано в достъпни форми трудът трябва да присъства в живота на децата. Едно е да поливът на уж цветята и друго - да извършат реално това така, че да отлеят вода в паничката колкото е потребно, според това дали земята в саксията е суха или влажна и да не разлеят вода навън. Първата дейност е игра, а втората – труд и по- сложният ѝ характер обуславя естествено, друго, по- високо равнище на психически възможности. Богати са начините за включване на децата от малки в подходящ труд. Нека, щом стане възможно, да се обличат и хранят сами, да си сгъват дрехите, да поставят играчките на определените места, да си закопчават палтото и завързват връзките на обувките, да си мият лицето, зъбите, да подреждат приборите за хранене на масата, да си оправят леглото, да се грижат за домашни любимци и т.н. Всички тези дейности се осъществяват по определени правила и носят чертите на труд. Естествено е да възникне въпросът : « Щом трудът има по – голяма развиваща стойност, то не може ли да замени играта ?» Подобно заключение е неправомерно , тъй като всяка от дейностите има свои незаменим принос за изграждането на личността на детето. Така както лятото не може без пролетта, така и трудът без играта. Пролетта подготвя плодородието на лятото. Същевременно разцветът ѝ се съпътства от известно, макар и по- ограничено, плододаване, зеленчукопроизводство. Същото е и в пролетта

на детството. Чрез игрите децата постигат развитие потребно им за бъдещото сложно трудово изявяване и в съответствие с придобиваните знания, умения, развитие, желаят и са в състояние успешно да участват в достъпен труд. Така в игри и подходящ труд децата навлизат по-уверено и надеждно в лятото на своя живот. Ако в игрите целите са наасочени преди всичко и главно към детето, към душевните му самоизменения - обогатяване със социален опит, формиране и развитие на психическите процеси и способности, то при трудът водещи са целите за създаване на ценности от личността, за обогатяване и подобряване на средата, в която живее. Като следствие от тази дейност се постигат полезни психически придобивки и усъвършенствания. Разумното свързване на целите за желани социални самоизменения на детето с цели за социално полезно осъществяване е верният и перспективен път на развитието му.

Почти невъзможно е детето да се лиши от игри и подобни явления като правило не се срещат. Има обаче не малко случаи, в които освен игрите, деца до тръгването им на училище не участват в съответстващ на възрастта и подготовката им труд. Родителите изразяват своята обич към тях, като поемат и извършват всички и най-малки задължения. И тогава, когато детето настойчиво моли: « Нека аз», желанието му е отклонявано. « Ти си играй!» - това е съветът, изискването и удовлетворението на такива « грижовни » родители. И детето си играе, не овладява навици за труд, задържа се пълноценното му развитие и то постъпва неподготвено в училище, където още първите стъпки на писане, четене, смятане и др. са свързани с дейности по образци, правила т.е. представляват трудова активност. Достатъчно е да се посетят първи класове в първите учебни дни, за да се забележи веднага кои деца са подготвени и кои не са за училище. Ето само два примера: Учителката задава въпроси и децата вдигат ръце, както са ги съветвали родителите. Учителката посочва дете да отговори. То се изправя, гледа я усмихнато и мълчи. Когато учителката му казва да си седне, детето изпълнява това видимо щастливо. Очевидно за него е важно да вдига ръка, да стане и да си седне т.е. да извърши действия, които са типични за играта. Други деца се стремят да отговорят на въпроса, да постигнат очаквания от учителката резултат, нещо свойствено за труда. Различията още по-добре се виждат, когато учителката обяснява на черната дъска например как се пише буквата «а». Докато тя извършва своята разяснителна работа, едни от децата изписват по няколко реда в тетрадката с буквата както могат, без да обръщат внимание на изискванията, на образеца. За тях е важното да пишат, да извършват действия присъщи на играта и не могат да разберат защо учителката е недоволна, « Нали са писали!». Не така постъпват други ученици. Те следят внимателно за начина, по който трябва да напишат буквата и след като изпълнят поръчението, често молят учителката да провери дали вярно са възпроизвели образеца т.е. дали добре са се потрудили. Днес се приема, че съществен показател за подготвеността на детето за училище е осъщественият преход от играта към труда, Преходът осигурява успех на детето в училище. Затова в предучилищната възраст децата е потребно да играят, но и да участват в посилен труд.

Ученето е друга основна дейност, която осигурява овладяване на знания и опит на човечеството и дава свой значим принос за психическото развитие на личността. То се мотивира от обективни потребности на личността - познавателни интереси, участия в игри, в различни видове труд. По тази причина организираното осъществяваното учене не трябва да е самоцелно, принудително. В подобни случаи то е формално, малко ефективно. Личността не полага усилия да осмисля заучаваното. Емоционално не го приема и то не ѝ служи като ръководство за дейност и поведение. Бързо забравя запомненото. Преобладават отрицателни отражения върху развитието на психическите процеси, свойства и състояния. Както извънинституционното учене винаги има основания за личността и поради това влиянието му е силно и трайно, така трябва да бъде осъществявано и специално организираното. Учениците усвояват с желание и трайно знания по математика например когато имат за цел устройства. Търсят и овладяват исторически знания във връзка с да изработват или да поправят интересоващи ги технически предстояща изследователска дейност и т.н. Колкото по-добре ученето се свързва с потребности на учениците, толкова старанието им е по-голямо и плодотворно.

Началото на ученето, след раждането на детето е между деветия и четиринадесетия ден, когато започват да се образуват първите условни рефлексии (за позата при бозаене и др.) Ученето е

примитивно. То придобива социални характеристики и резултати при взаимодействия с носителите на обществен опит – възрастните. Целенасочените взаимодействия са известни като обучение (от старославянското «оба» – двама- възрастен и нуждаещ се от неговото ръководство и помощ член на обществото, и «учение» -придобиване на знания и опит). Обучението предшества и съпътства самостоятелното учене от традициите, писаното слово и останалите източници на информация, определя интензивността и качеството на психическото развитие на личността.

Руският учен психолог П. Я Галперин (7) разгранича два типа обучение:

1. Пълно ориентиране. Обучаващият подробно обяснява и онагледява знанията, с които запознава обучаваните. Той е главното действащо лице, активният в преобладаващата част от учебното време. Обучаваните слушат, възприемат и се упражняват да прилагат знанията в предварително разяснените условия. Този тип обучение все още е присъщ на обучението у нас. Положителното при него е, че за малко време, при пестеливо изразходване на енергия, обучаваните заучават относително голям обем информация (система от знания) и недопускат грешки или те са незначителни при решаването на задачи. Недостатъци са, че обучаваните продължително са пасивни. Готовите знания не възпитават у тях умения и способности да търсят, да предвиждат, да проявяват самостоятелно и творческо мислене. Ускореното натрупване на информация преуморява, отблъсква, затруднява осмислянето, улеснява забравянето и е причина за изоставане в обучението.
2. Отсъствие на ориентиране. Обучаващият поставя задачи на обучаваните, които изискват творчески усилия. Те изказват хипотези, пробват различни подходи и средства, докато стигнат до потребните решения (например, чрез опити и наблюдения установяват възможни причини за жълтеенето, повяхването, неразвитието на растения. Откриват какво следва да направят, за да заработят раздадени им звънци и др.). Положителното тук е, че обучаваните се поставят в проблемни ситуации, които мобилизират силите им за познавателна и практическа дейност. Те формират и развиват у себе си самостоятелност, умения да изследват, творческо мислене, Придобитите знания са трайни и личността може да се ползва умело от тях. Обучението е интересно и привлича. Изисква обаче изразходване на повече време и не винаги конкретните причини се осмислят като общи закономерности.

Утвърждава се и трети тип обучение, който отстранява недостатъците на посочените и може да бъде определен като :

3. Ориентиране при необходимост и с мярка. Изразява се в това , че в процеса на обучението се взимат под внимание възможностите на обучаваните да се справят със задачи не само в пределите на придобитите знания и опит, но и самостоятелно да стигат до нови познания (ако нямаше тази способност човешкият прогрес би бил невъзможен) В условия, в които личността среща нерпеодолими затруднения, пестеливо (с мярка) се препоръчва да бъде подпомогната, за да преодолее срещнатите трудности. Или както следва от теорията на Л.С. Виготски (6) за зоната на близкото развитие на детето, обучаваните са в състояние, на базата на своите знания и опит, самостоятелно и творчески,а при някои ситуации с незначителна помощ да стигат до нови. Например въз основа на притежавания речев опит учениците в началното училище са в състояние самостоятелно да осмислят необходимостта от съгласуване по род и число на прилагателните и съществителните и да изразят вярно, по свой начин, правилото, когато им се предостави да поправят текст с разсъгласувани прилагателни и съществители. Достатъчно е на ученици от прогимназията да им се съобщят признаците, по които могат да разпознават сложни съчинени изречения (съставени са от две и повече прости, свързани са със съюз и могат да съществуват самостоятелно), за да проявят необходимата съобразителност.

Обобщено следва да се каже, че развиващата стойност на дейността зависи от съдържанието и начина на организацията ѝ.

3. Роля на знанията

Знанията отразяват постиженията на човечеството в разкриване тайните на природата и на обществото. Речево изразените представи, понятия са духовно богатство на обществото. Знанията са необходими за осъществяване на дейността. Същевременно те са производни от нея. Всяко откритие в науката и практиката е по-нататъшно развитие на знанията за творчески умствени и приложни дейности.

Знанията позволяват на личността преди непосредствено да осъществява свои цели да проверява мислено възможностите и начините за постигането им. Това прави реализаторските й усилия по уверени и предпазва дейността от грешки.

Знанията позволяват на всяко идващо поколение да овладява постиженията на предшестващите без да изминава сложния и труден път на техните търсения. Откриват възможности знанията да се множат, да се утвърждава прогресът на обществото като непрекъснат процес. Предназначението на знанията в социалния живот ги превръща в изключително голяма ценност.

Всяка дейност се извършва с помощта на средства. Селскостопанските работници обработват почвата, строителите построяват сгради, художниците рисуват картини и т.н като използват целесъобразни материали и средства. Дейността в ума също се извършва с помощта на средства. Това са знанията. Всяко съждение, умозаключение е дейност, която се основава на знания. (Слънцето е небесно тяло. Студентите са завършили средно образование и т.н.).

Развитието на знанията- духовните средства за дейност, следват пътя присъщ и на материалните. Разширява се полето на приложението им. Увеличава се тяхната производителност, полезност. (Селскостопанските машини например извършват много повече операции от ралото. Понятието съществително собствено име притежава много по- широк обхват отколкото по отделно знанията за имена на градове, на реки, планини и т.н.).

Научно- техническият прогрес обуслови въвеждане в практиката на автоматизирани системи, които за кратко време, при пестеливо изразходване на енергия , осигуряват много повече и по- качествена продукция. Обновителните процеси в приложните области на труда станяха периодични и честотата на смяната се ускорява. Същото е и в областта на науката. Откриването на нови и нови знания се превърна във високо продуктивен производствен процес. За по малко от десет години знанията се удвояват. При тази действителност, ако преди специалистът е можел да упражнява успешно професията си със знанията, които е получил във висшето учебно заведение почти през целия си живот, то сега се налага периодично, във все по- малки интервали от време, не само да попълва, но да заменя подготовката си с нова, за да участва на равнище в избраната трудова дейност. При тези условия, образованието се превърна в непрекъснат, или като се казва, перманентен процес.

Новата действителност заставя все повече да се ценят качествата, способностите, развитието на личността. Те зависят от дейностите, в които личността участва и от средствата, с които си служи. Вече казахме за развиващата роля на материалните средства на труда. Посочихме, че тя се определя от изискванията, които средствата предявяват към личността и от тяхната сложност. Тъй като знанията са също средства за дейност, но качествено различни – не материални, а идеални, те на свой ред, върху основата на същите закономерности, допринасят за възхода на интелекта на личността, а именно :

1. Количеството на придобитите знания влияе положително върху развитието. По тази причина хората с по-високо образование са и с по- високи психически възможности.
2. Колкото знанията са по - обобщени, теоретични и в този смисъл- сложни, толкова те предявяват по- големи изисквания към психиката на личността и осигуряват по-високи равнища на психическите процеси и способности. Не случайно в света по подходящ начин се въвеждат елементи от теоретични знания още в началното училище. Известни

са дейността на френските учени Бурбаки и на руския - В.В. Давидов, които още в първи клас въвеждат понятието «множество» и осъществяването на математически действия с буквена символика. Теоретични знания навлизат все повече и в останалите образователни степени.

3. Начините на усвояването на знания повишава или снижава развиващата им сила. Механичните заучавания и възпроизвеждания на знания, както и приложението им в сходни условия, отсъствието на подходящи проблеми, решаването на които стимулира творческо мислене, обедняват въздействащата сила на научните познания.

Народът отдавна е схващал значението на знанието за успехите на личността в живота и затова мъдро е определил, че « то слепото окато прави», че « който се учи, той ще сполучи».

4. Развитието като процес на самоизграждане на личността

В света на вещите външната сила, механичните действия предават на предметите желания образ, правят ги пригодни за изпълнението на определени функции (майсторът от дървото изработва мебели, съдове, прибори и т.н. Качествата на сътвореното зависят от способностите му.). При незрелостта на познанията за личността в миналото, Хелвеции приел, че и тя е дело изцяло на външните въздействия, че се формира така както се създават материалните и духовните ценности от човека. Тази аналогия става водеща в разбиранията за възпитанието, обучението и развитието на личността. За утвърждаването ѝ допринеся и изказаната мисъл от Джон Лок, че детето е като бял лист хартия, на която възрастните пишат каквото пожелаят т.е. неговото бъдеще се определя от тяхната воля и умения. Това схващане достига до наши дни. Притема се, че детето е обект на въздействие. Родителите, учителите са главната сила, която осигурява интелектуалното и нравственото му развитие. За да бъде целта постигната от детето се изискват послушание, прилежание, изпълнение. Осъществяващите педагогическа роля просвещават, поучават, изискват, контролират, оценяват, възнаграждават, наказват.

Срещу педагогическата дейност като взаимоотношения на властващи и подчинени възстават класиците на педагогиката Ж.Ж. Русо, Й.Х. Песталоци, Л. Н. Толстой и др. Русо пише книга « Емил или за възпитанието», в която се застъпва за свобода на детето, за премахване на депресиращата го опека, подтискаща неговата инициатива и самостоятелност. Песталоци и Толстой дават пример за нов тип общуване с децата, което емоционално ги приобщава към дейности и поведение, разчита на тяхната заинтересованост, на глтовността и желанието им.

В обществото започват все повече да се осъзнават отрицателните последствия от механичното пренасяне на подхода при изработването на предмети на бита и културата към изграждането на личността. Разбира се, че той е причина за пасивност, за агресивност на децата, за двойственост на поведението (едно пред изпълняващия педагогически функции и друго извън него), за ниска ефективност на учебно- възпитателния и на развиващия процес. « Мисълта явно изразена или скрито подразбирана, казва българският психолог Д. Кацаров, че душата на детето е тесто, на което ние сме повече или по- малко властни да дадем каквато форма желаем... не е оправдана с нищо, когато се разсъждава върху образованието на човека, респективно на детето» (11)

Ако при суровините външната сила обуславя измененията им, то не може да се каже същото за развитието на личността, колкото и значими да са влиянията на околната среда. Аналогията тук е неоправдана и преносът на подхода - недопустим.

В живия свят, колкото и да са различни видовете, - растения, животни и на върха на еволюционното развитие – човекът, между тях има и нещо общо, което е много съществено. То е, че тук развитието, измененията са процес на саморазвитие, самоизменения. Така растежът и плододаването на растенията могат да бъдат подпомагани, усилявани, улеснявани чрез създаването на благоприятни условия (обработване на почвата, торене, поливане и др.), но не и правени, сътворявани от човека. Те се разгръщат по свои вътрешни закони. Същото е при животните и при

най- висшия представител на живия свят – човекът. Тук всемогъществото на външните сили е невъзможно. То може само да навреди, да попречи на развитието. Влиянията отвън са полезни дотолкова, доколкото благоприятстват процесите на самоизграждане.

Различието на човека от останалия жив свят е в това, че докато при растенията и при животните голяма част от програмите за развитието са биологически заложи в тяхната природа, то при човека те се присвояват от обществото. Това не означава обаче, че се променя закономерната същност на развитието като пирозес на саморазвитие. Социалната среда с богатството от програми за дейност и поведение, чрез механизмите за общуване предлага възможности за развитие на силите и способностите на детето, но кои програми (знания за начини на постъпване) ще станат обект на неговото внимание и ще се превърнат в лични, зависи от достигнатата зрелост на душевните потенциали, от равнището на напредването, на саморазвитието. Например майката показва на невръстната си рожба от книжка с картинки агънцето, зайчето, пиленцето и т.н. и като ги назовава, му предлага да ги показва. От това, че детето не успява, майката не се огорчава. Тя разбира, че то е още малко. Същевременно не се отказва от своята дейност, защото знае, че трудът ѝ не е напразен, че количествените натрупвания чрез процесите на саморазвитие на психиката ще се превърнат в качествени – в познавателни възможности на детето. Тогава то все по- вярно и с нарастваща лекота ще разпознава животните, а не след дълго ще започне и да ги назовава. Или чрез създаването на социални условия за добро развитие на детето, едни от които са знания за околната среда, майката допринася за самоизграждане на личността му. Тази линия на нови взаимодействия, които се основават на убеждението, че не възрастните развиват детето, а то се развива, твори своята личност в зависимост от създаваната благоприятна материална, образователна и възпитателна среда, се налага като водеща в нашето съвремие.

Пълноценното възпитание се разглежда и осъществява като пример и общуване на възрастните с децата, при които те по своя воля и вътрешна удовлетвореност се приобщават към възприеманото, преживяват потребност да го следват и полагат усилия да придобиват необходимите качества и умения. В тази обстановка възпитаването на дисциплина например, се превръща от външен натиск, заставяне, от проява на страх, в самодисциплиниране, в съгласуване на своето поведение с приети правила и норми. Обучението също така получава нови измерения. От активна дейност на учителя за преподаване на знания, то става желана дейност на учениците за самообогатяване със знания, за постигане на перспективи и цели, които имат жизнен смисъл за тях. Присъщо и значимо в обучението се утвърждава самообучението. Така, в обучението по химия не обстоятелството, че учениците са задължени да учат, че степенитта на старанието им се оценява, ги мотивира най- вече да полагат усилия, а например, екологичните увлекателни и обществено полезни цели, които са си поставили (да изследват химическия състав на въздуха, на водата, на почвата в околната среда, на храни, замърсяваща роля на дадени производства и др.) В тези условия водещата роля на учителя изменя своите характеристики. От властваща, декретираща, респетираща тя се приема от учениците като необходима в активността им да се справят с вдъхновяващите ги задачи. Те търсят учителя - носител на знания, умения, способности, потребен им е да се консултират с него . В съвместни проучвания го приемат като свой знаещ и можещ другар, който не стои над обучаваните, а е редом с тях, до тях, сред тях. Това създава нов тип взаимоотношения – на сътрудничество и взаимопомощ, на емоционална взаимна приобщеност. Те мобилизират и са източник на интелектуална енергия, на интензивно развитие.

Възпитанието и обучението като пораждат и осигуряват възможности на личността за самообогатяване със социален опит, за самоизграждане и самоусъвършенстване изпълняват успешно своето социално предназначение.

Правото на личността да проявява самостоятелност, инициативи, да взема решения я прави субект на дейността и тази ѝ позиция е от съществено значение за нейното развитие. Извън субектността не е възможно да се изгражда личността и да се говори за личност. Тя се извисява тогава и дотолкова, доколкото е субект, доколкото ѝ се предоставят възможности да се саморъководи. Разпадането на личността при психически заболявания се изразява именно в неспособност да организира, направлява и контролира своите дейност и поведение или в

неадекватно тяхно проявяване. Колкото повече и по-дълго се отнема субектната позиция на млади хора, толкова по-трудно и по-късно се постига тяхното социализиране. Неправомерно се удължава детството и в крайна сметка са незадоволителни резултатите в изграждането на личността. Ето защо руският психолог П. Я. Галперин настойчиво подчертава, че « за да си личност е необходимо да си субект, съзнателен, обществено отговорен субект» И по-нататък: « Човекът е субект само в такива действия, които той управлява» (7).

Началото на подхода към детето като субект на дейност е свързано най-вече с името и делото на Й. Х. Песталоци. Той провъзгласява, че човекът се развива благодарение на присъщите му сили, че образованието и възпитанието следва да съдействат на стремежа на детето да умножава и да разгръща своите сили. Подценяването, пренебрегването на тези вечни закони е причина за лъжливо образование и възпитание, които по-скоро вредят на развитието. Сравнява резултатите им с насилствени външни вмешателства, които осъкват растението и нарушават нормалния му органически разтеж.

Грижите за субектни позиции на децата, в които се изразява по своята същност и личностният подход, означават да им се отреждат приоритетни позиции в педагогическите взаимодействия, да са в ролята не на подчинени, а на главни действащи лица (да се поощряват да правят предложения, да изказват мнения, оценки, да взимат решения, да се самоорганизируют и др.) Това изисква водещата роля на родителите, учителите да се осъществява умело, незабелязано (дискретно). Това е възможно при положение, че изпълняващите педагогически функции са също субекти на дейност- хора находчиви, творчески, които са способни да постъпват при общуването с децата така, че те да се чувстват душевно свободни, дейни, дръзновени, предпазени от всякакви и най-малки поводи , които биха подтиснали тяхната самостоятелност. Този начин на обучение и възпитание са истинската мярка за педагогическо майсторство.

Обществените потребности във века на информационните технологии, задължават да се преодолее на всички равнища механистичният подход към развитието на личността и да се реализира като единствено високо ефективен откриващият й широко поле за самоизявяване и самоизвисяване.

6. Зависимост на развитието от богатството и темповете на социализиране. Календарна и социална (умствена) възраст.

Обстоятелството, че детето се развива чрез усвояване на знания и опит в обществото - от възрастните, от книгите, от други източници на информация- радио, телевизия, преса, от общуване с произведения на изкуството, в които са вградени познания, преживявания, мечти на хората, не изчерпва условията за пълноценното му изграждане като личност. Много зависи от това какво е количеството на усвоявания опит или с други думи, неговото богатство и какви са постиженията в това отношение през всяка възраст т.е. темповете на напредване в познанията и опита. Колкото тези постижения са по-изразени, толкова и психическото развитие е по-ускорено, по-плодотворно. Ето няколко примери в подкрепа на посочените условия :

Френската психоложка Зазо изследвала психическото развитие на деца от две племена. Констатиращите й проучия при раждането на децата показвали, че те не се различават по равнището на психо-физически дадености. Раличия настъпили малко по-късно. В търсене на причините Зазо ги открила във взаимодействията на възрастните с децата. Оказало се, че когато отивали на работа в полето, жените-майки от едното племе свалiali от плещите си своеобразните люлчици от плат, в които били децата и завързвали тези приспособления на клони по дървета наоколо. Периодично майките навестявали децата, за да видят състоянието им, да ги накърмят, почистят. Жените –майки от другото племе също така носели на гърба си пеленачетата в пригодените за целта люлчици, но за разлика от майките на другото племе, работили – копаели, плевили, жънели като децата им оставали на плещите. Това им позволявало по време на труда да общуват с тях- да им говорят, пеят, да изразяват свои емоции на радост. След няколко месеци,

когато Заззо извършила повторни изследвания, установила, че децата от това племе психически се развиват по-добре, изпреварват връстниците си от другото племе. Очевидно определяща била продължителната връзка на емоционално общуване между майките и децата. Емоциите и съдържанието на общуването давали своите положителни отражения върху психическото развитие.

У нас проф. Василка Манова Томова (27), която дълги години наблюдава и изследва психическото развитие на деца от дом майка и дете т.е. в ранното детство и на деца отглеждани в семейства, установява, че тези от домовете са физически добре сложени, но изостават в психическите си постижения в сравнение с израстващите в семейства. Оказва се, че децата в домовете майка и дете имат благоприятни условия – режим на хранене и сън, съответстващи на възрастта им питателна храна, добри материални условия и хигиена, и това се отразява полдожително на ръста и на теглото им, но съществува дефицит на общуване с децата и той влияе отрицателно върху ръста на душевните им сили и възможности. Обратно, не всички деца от семейства растят в оптимални здравно-хигиенни условия, но разполагат с емоционално общуване с родители и близки, което ги прави одухотворени, игриви, контактни, с богатство от мимики, изразителност на погледа, движения, гласови реакции и др., които в кърмаческата възраст свидетелствуват за значителен подем на психическото им развитие. Разбира се придобивките са още повече, по наблюденията на изследователката, когато са съчетани материалните, здравно-хигиенни грижи и общуването. За премахване на дефицита му в домовете майка и дете, по мотивирано предложение на В.М. Томова там се назначават възпитатели, с отговорната задача да общуват емоционално с децата и по този начин да допринасят за психическото им развитие. Резултати има, но оценката е, че те са недостатъчни, тъй като общуването с групата не е равностойно на емоционално-речевите взаимодействия с отделното дете. Това е основание В.М. Томова да настоява до три годишна възраст децата, по възможност, да се ползват от предимствата на пребиваването им при родителите и близките, за да имат психическия комфорт, които е от много съществено значение за интензивен възход на психиката. Тази възможност намира покъсно израз в закон, който разрешава до три години отпуск на майките, за да бъдат с децата си и да им оказват благотворно влияние.

Преди не много години един факт привлече вниманието на руската общественост и стана причина за оживени дискусии. В източниците за информация нашумя впечатляващо високо развитие на три деца в едно семейство-Иваницини. Всички те завършват средното си образование с пълно отличие към десет години, постъпват във висши училища, бързо напредват в академичното знание и се проявяват творчески. На какво се дължат тези успехи? За разговор журналисти се обръщат към родителите и разбират, че тайната се крие в ранното запознаване на децата с повече знания и предоставянето им на възможности да си служат с различни средства за дейност. Те работят с игла и ножица, когато още другите родители се боят да ги дадат на децата си, научават ги да се ориентират по глобуса, да намират страни, морета, окени, планини, придобиват знания за живота на хората в различни континенти и географски ширини. С обогатяването на познанията и опита, нарастват потребностите и интересите на децата, а с тях и разцветата на интелектуалните им сили и способности. Разговорите са около това не се ли лишават по този начин децата от игри, от щастливия свят на детството, правомерно ли е да се снижават границите на различните степени на образование и др. ? Изказват се разбирания, че съдържанието на игрите на децата през вековете се мени, че игрите им в сегашния информационен век, при широкото навлизане на компютрите и на интернет в живота, придобиват нови характеристики, изискват и допринасят в по-ранни възрасти да се формират определени психически новообразования. Те обуславят процеси на акселерация, на изменения в развитието на периодите в детството, а оттам и на възрастта на учащите се в различните образователните степени. В тази връзка постигнатото от семейство Иваницини в развитието на своите деца бе възприето от мнозина като реализирана перспектива, като доказателство за възможностите на човешката психика и значението на детството за нейния възход.

Съвременният все повече набиращ скорост научно-технически прогрес разрушава наложилите се през вековете представи за съдържанието на обучението и възпитанието в

различните образователни степени и за възрастта на учащите се в тях, представи, които са се формирали от почти незабележимите във времето промени в теорията и практиката. При новите условия консерватизмът в образованието, непознаването и недооценяването на възможностите на развитието влизат във все по-остри противоречия с изискванията на живота.

Резултати от наблюдения и изследвания позволиха на руския психолог Б.Г. Ананиев да формулира важен закон на развитието, който утвърждава, че кулминацията на развитието зависи от старта т.е. какво психическо развитие ще получи младият човек се определя от богатството и темповете на неговото социализиране, които следва да водят своето начало от раждането му. Всяко ощетяване и забавяне на този процес се отразява неблагоприятно върху ръста на душевните сили и способности на личността, така както неполучиливият старт на състезател, предопределя неблагоприятния краен изход от надпреварата.

Социалното обогатяване със знания и опит и темповете на този процес трябва да се поддържат, за да не изостава развитието. Във взаимодействие с генетичните препоставки социалното обогатяване и темповете обуславят индивидуалната неповторимост на всяка личност, което предава многообразие и красота на обществото. Не може да се каже обаче, че това което е по възможностите на социалните фактори - семейство и образователни институции за осигуряване на високи равнища на умствена възраст на младите поколения е налице. Срещат се слабости по-типични от които са :

1. В началото на детството някои родители отправят цялото си внимание към създаване на необходимите условия за физическото укрепване и развитие на детето, но недостатъчно за психическото. По време на бодърствуването го оставят само и са доволни, когато е спокойно. Отсъстват емоционални обръщения, говорене, пеене.
2. Като детето поотрасне родители подреждат кът с изобилие от играчки, книжки с картинки и го оставят да си играе. В това време майката подготвя обяда, вечерята, почиства дома, плете, бродира, гледа сериали по телевизията и др. Ако бащата е вкъщи, чете пресата, работи на компютъра, поправя нещо и т.н. В тези случаи се казва, че детето живее в богата, но в душевно бедна обстановка, която задържа, не стимулира развитието му. Светът около него разкрива своето предназначение и функциониране при участие на възрастните в познавателния живот на детето и в игрите. Извън тях, колкото и да е богата материалната среда, тя остава чужда и непозната за детето без възможният принос за душевното му извисяване.
3. Срещат се понякога общувания с детето, но ограничени по своето съдържание, сведени до повтарящи се сюжети на закачки, изразяване на емоции, напътствия за едни и същи неща, кавги, ругателства и др. Резултатаът е – незадоволително психическото развитие. Така, че важно е не само да се общува с детето, а общуването да бъде разнообразно, да го въвежда все по-широко в действителността, да увеличава компетенциите му.

Не рядко доброто интелектуално развитие се нарушава при снижаване на темпа на обогатяване със знания и умения. Подобни явления са познати в училище, където учениците се приемат на шест или седем години и се работи общо с класа. Различното равнище на психическо развитие на децата задължава учителя при обучението да прибегва към подход, който е по средата на високите и ниските интелектуални възможности на учениците. Това обективно означава изискванията да са в противоречие с психическите потенциали на едните и на другите ученици. Така например първокласниците напреднали в подготовката и развитието си - знаят числата до сто и повече, умеят да събират и да изваждат, познават буквите и дори четат, са обречени (според предвижданото по учебната програма- да се запознаят с буквите и да придобият първоначални умения за четене, да научат числата до 20 и действията събиране и изваждане с тях) почти през цялата учебна година по същество да бездействат, да не се запознават реално с нещо ново, да бъдат в положение на интелектуална пасивност. Връщайки се у дома и запитани « Какво учихте в училище ? » , те отговарят «Нищо, учихме за буквата «а» и числото « 1 » , които си ги знаят» В същото време децата, изостанали в своето развитие, не могат да осмислят преподаването и да се справят със задачите, които им възлагат. Това снижава самочувствието им,

подтирка развитието, отчуждава учениците от училището и ученето и ги прави повтарящи и отпадащи.

Образователните системи в редица страни недопускат подобни аномалии. Като оценяват нарастващата необходимост от високо развити интелектуални кадри за съвременното производство, те създават образователни условия, в които всеки ученик да напредва от равнището на развитието си. Уважават различията и противодействат на проявите на уравниловка. Предоставят възможности на всеки ученик да работи и да напредва по индивидуални програми или , както е в Япония учениците избират от три възможни равнища на учебно съдържание по всеки учебен предмет тези, които съответстват на техните интереси, подготовка и развитие. Така се допринася за възходящ разцвет на душевността на всяка личност, на индивидуалните ѝ способности.

Растящото психическо развитие на участниците в исторически усложняващия се труд, на живеещите в умножаващите се материални и духовни блага, е позволило да се направи разграничение между календарна възраст изразена в изживяното време след раждането и социална (умствена, интелектуална) възраст характеризираща психическите равнища на развитие. Деца на една и съща календарна възраст (например 6 г.) могат да имат различна (по-висока или по-ниска от календарната) социална възраст. Едни да са на 7-8 г. по своето интелектуално развитие, а други – на 5 или 4 г. Естествено при тези различия образованието е добре да започва не по календарната, а по умствената възраст. За да се избегнат обаче отрицателни емоционални преживявания у родители и деца при диференциране на последните по интелектуалната възраст, в някои страни приемането на ученици в началното училище се извършва по календарната възраст, но задължително се осъществява индивидуализиране на задачите и методите на учебно-възпитателната дейност по социалната им възраст.

Хората в своето развитие са винаги различни, но имат и нещо общо, свойствено за епохата в която живеят. Общото е резултат на отраженията на присъщите на епохата материални и духовни постижения. По тази причина децата от дадени поколения през различните възрасти се отличават като цяло (по усреднени показатели) с типични (приемани за норми) характеристики на психическото развитие т.е. календарната им възраст не е само сбор от години, от изживяно време, но през него протича процес на усвояване на знания и опит, на развитие. Когато индивидуалните постижения в психическото развитие са по-високи от нормативното равнище за съответната календарна възраст, то се оценява, че социалната или умствената възраст е отишла напред, съответства на свойствени нормативи за други възрасти. Обратно, когато индивидуалното равнище на психиката е по-ниско от нормативното, интелектуалната възраст отговаря на характеристики присъщи на по-ранни периоди от детското развитие.

Децата от всяка календарна възраст в дадено историческо време решават успешно известен вид задачи (тестове). С тях се изследва и определя социалната възраст.

Представлява интерес не само да се установи социалната възраст, но да се измери равнището на интелекта (квотиента на интелигентност, който се бележи с Q_i). За целта се използва формула като се изчилява отношението между умствената и календарната възраст. Например ако умствената възраст на дете е 5 г. и 2 м., а календарната му е 6 г. и 1 м., то квотиентът (или коефициентът) на интелигентност (или интелигентността) е равна на умствената възраст (в месеци) по 100, върху календарната възраст (в месеци) или – $62 \cdot 100 : 73 = 85$.

Всяко получено число изразява определена степен на интелигентност (класификационна степен). Така при резултат 130 и над това число се приема, че лицето притежава много високо интелектуално развитие; от 120 до 129 – високо развитие; от 111 до 120 – нормално високо развитие; от 90 до 110 – средно нормално развитие; от 80 до 89 – слабо нормално развитие; от 70 до 79 – гранични случаи и от 69 и под това число – дебилност.

Създател на тестовия метод за измерване на психични явления е Алфред Бине. В сътрудничество с Т. Симон двамата през 1905 г. създават и публикуват първата тестова стълбица за проучване на интелигентността. Оттогава количеството и разнообразието от тестове постоянно расте и използването им има широко приложение. То е съпроводено както с високи, така и с критични оценки.

7. Сензитивни периоди на детското развитие

Опитът отдавна е показал на хората, че е необходимо да избират най- подходящото време, в което да осъществяват предприеманите от тях дейности. Тогава и резултатите са най- добри. Особено полезни са есенната оран, посадването на дръвчета в по- късните месеци на годината или рано напролет, извършване на сеитбата, жътвата без да се избързва или закъснява, започване на строителство и др.

Ян Амос Коменски (един от класиците на педагогиката) в своя забележителен труд « Велика дидактика», който оказва голямо влияние върху развитието на образованието, изтъква, че така както в природата и в обществото всяка активност е съобразена с подходящите условия, така следва да се постъпва в обучението, възпитанието и развитието на детето. Той отбелязва, че птиците снасят яйца и мътят своите малки не когато и да е, а в точно определено време- най- добро за продължаване на рода. И хлебарят мята хляб в пеща, когато температурата е достигнала потребните градуси. Така и педагогическите взаимодействия с децата, за да са максимално ефективни, е наложително по своето съдържание и организация да са в съответствие с оптималните условия.

По-късно бележитата педагожка и психоложка Мария Монтесори, също както и Я.А. Коменски, стига до заключението, че в развитието на детето има особено благоприятни периоди за формиране на определени качества и възможности, периоди, през които са повишени възприемателните способности, емоционалната отзивчивост към дадени влияния, чувствителността, изостреността на сетивата. Специфичната избирателна насоченост на рецепторите, на цялостната сензорна система е основание настъпващите такива периоди в живота на детето да получат названието сензитивни периоди на развитието.

Науката доказва, че сензитивни периоди са присъщи не само на човека, но и на насекоми, птици, бозайници. При раждането на малките бозайниците за известно, не много продължително време, запечатват в паметта си образите на децата, а те на родителите, по които взаимно се разпознават. Запомнят мястото на живеене, своите братя и сестри. Процесът на запечатване е известен като импринтинг. По време на сензитивния период ако при майката (например овца, коза , крава и т.н.) се постави друго малко, тя го приема като свое и започва да го кърми, да се грижи за него. Бъде ли отлъчено обаче, някое от нейните деца във времето на проявяваната сензитивност, майката не го приема за свое и го отблъсква. Когато кокошка при първо люпило измъти патенца, тя тях приема за свои деца и при следващи измътвания страни от своите пиленца. Патенцата пък, запечатали образа на кокошката като свой родител, като пораснат търсят партньор или партньорка от същия вид.

Сензитивността при децата се извява в това, че проявяват силна възприемчивост към едни или други страни от действителността, бързо напредват при тяхното опознаване, овладяване и изпитват емоционално удовлетворение от проявяваната активност. С преминаване на сензитивния период интензивността на усвояването и положителните емоционални преживявания отслабва. Тази закономерност е позната на народа и затова той препоръчва « всяко нещо да бъде в своето време» или заключава, че « време му е минало».

Руският психолог Н.С. Лейтес установява, че възможността на децата да се отдават на любимите си занятия (показател, че са навлезли в период на сензитивност) е съществено условие да достигнат висок разцвет на своите дарования. Сензитивните периоди се проявяват като потребности, интереси, възможности. « Преходът от една детска възраст към друга, заключава Н.С. Лейтес, е свързан не само с последователно увеличаване на умствените сили, но и с ограничаване на някои ценни свойства « (14)

Днес психологическата наука се стреми да опознава все по- пълно сензитивните периоди в развитието на детето, за да могат те оптимално да се оползотворяват в интереса на личността и на обществото. Незнанията в това отношение са причина да не се развиват у личността необходими

качества, способности, да не се осигурява разцвет на дарованията ѝ, тъй като сензитивността се изразява както във възможности за формиране на общи, свойствени за всички хора достойнства, така и на специфични, свързани с притежавани предпоставки (заложби). Така вместо на децата да се предоставя да се занимават с това, което е в полето на техните желания, често им се възлага да участват в дейности, за които или не са дорасли (не са навлезли в съответния сензитивен период) или са в противоречие със заложбите им. По този начин насилванията вредят върху развитието на личността и са причина за погубване на таланти.

Сред богатството от сензитивни периоди да се за илюстрация ще посоча някои от тях :

След раждането у детето са налице благоприятни условия (сензитивност) за развитие както на тембрален, така и на музикален слух. Ще преобладава ли един от тях или ще се развиват и двата паралелно, зависи от грижите на възрастните. Когато те отсъстват, водещо влияние имат стихийните обстоятелства. Тъй като нашият език е тембрален, то чрез общуването у детето се стимулира чувствителност на слуха към тембъра (звуквата окраска) на гласа. По тази причина много лесно разпознаваме, когато някой се обади по телефона. Не получава развитие обаче, музикалният слух (разграничаването, разпознаването на височини на звукове). Не е такова положението при езици, които са музикални, т. е. където чрез изменение височините на звукове при говорене се предават различни семантични значения. Такъв език например е вьетнамският. Това благоприятства за развитие у децата на височинен или музикален слух с високи диференциращи възможности или както се казва, абсолютен музикален слух. Разбира се той е много важен за възпитаването на музикална култура, но не е достатъчен. Потребни са знания, умения, способности за ползване на инструменти и др.

За да се развива заедно с тембралния слух и музикалният, общуването с детето следва да се осъществява както чрез речта, така и чрез музикални влияния. Доказано е, че така както след раждането детето узнава гласа на майката (плодната течност е по-добър проводник на звуковите вълни, отколкото въздухът) и той му действа успокояващо и ободряващо, по същия начин влияят и музикални изпълнения, отразявали се върху плода в периода на утробния живот. След раждането ако моменти от режима (хранене, бодърствуване, разходка, сън) се предшества и съпътстват от подходящи различни мелодии, то на принципа на условните рефлексии се създава връзка между мелодията и съответната активност. Щом се появи специфичната мелодия, тя «отключва» дадения рефлекс-например за бозаене. Детето очаква и лакомо започва да се храни. Друго звуково съчетание му действа преспиващо и т.н. Различията между мелодиите могат да не са големи, но детето е в състояние да ги открие (диференцира).

Емоционалното положително общуване с детето още от първите месеци е благоприятно, сензитивно условие за формиране и развитие у него на благородство, доброта. Обратно, припряността, нервността, резкостта в обръщенията при различни взаимодействия (къпане, обличане, хранене и пр.) обуславят агресивност, непослушание в бъдеще. И това е така защото положителните или отрицателните емоции се натрупват (кумулират) и диктуват поведението.

Третата година е особено сензитивна възраст за овладяване от детето на родния и на чужди езици. Ако единият от родителите говори с него на родния, а другият на чужд език, детето се научава успешно, без затруднения да се ползва и от двата. Както свидетелствуват данни от Организацията на обединените нации, децата в детски градини, където имат другарчета от различни страни се научават да общуват по между си на съответните езици. Достатъчно е учителка да общува с малките деца на чужд език, при изпълнение на различни дейности-игри, разходки, хранене и др., за да го усвоят те неусетно.

Към петата – шестата година е повишен интересът на децата към писменната символика (букви, цифри), към познавателна дейност, към резултатите от дейността и това е основание в сто и десет страни на света началното образование да започва от шест години (в Англия от пет) т.е. във възраст с възможности за висока ефективност в ограмотяването на децата и на тази основа, за пълноценно напредване в развитието.

Възрастовият периодът от седем до десет години се отличава с повишен интерес към изобразителното изкуство, към поетичното творчество, към ранно извяване и развитие на дарованията в областта на математиката и др. Ето защо е полезно, както е в редица страни, а и в

нашето начално училищеу е било някога , в учебните планове да се предвиждат часове за дейности на учениците по избор.

В единадесетата, дванадесетата година се появява ярка потребност от социални изявявания на учениците (в труд, спорт, изкуства и др.), от самостоятелност, независимост (автономност). Не случайно тук получава широко разгръщане скаутското движение.

Тринадесет- чеирнадесет годишните ученици стават особено придричиви към себе си, самокритични, чувствителни към всяка несправедливост, устояват и защитават своето достойнство.

У петнадесет- шеснадесет годишните все повече излизат на преден план професионални потребности и интереси, волята за индивидуална неповторимост (индентичност).

Когато характеризираме съдържанието на сензитивни периоди през различни възрасти, това не означава, че то е със строго фиксирани граници на начало и край. Те са относителни с възможности за промени при акселеративните процеси в хода на материалния и духовен прогрес на обществото, в зависимост от конкретни социални и индивидуални условия на живот.

8. Принципи за развитието на личността

Всяка система (природна, органична, социална) има свои водещи изходни начала, които осигуряват пълноценното ѝ функциониране. Без тях системата не работи нормално, настъпват вътрешни сътресения, нарушения на ритъма, на ефективността и в крайна сметка системата се разпада, загива. Не случайно сега в обществото ни е актуално да се изработят и съблюдают строги правила, които осигуряват демократично развитие и съществуване. Изходните, водещите начала, строгите правила са принципите, върху които се изгражда и действа нормално, плодотворно всяка система. Настъпят ли качествени изменения в системата, неизбежно се изменят и принципите. Това в обществените системи не става автоматично, а в резултат на съзнателни усилия.

Подготовката и развитието на личността като целенасочена, организирана дейност представлява система от която зависят резултатите. Тя се ръководи от принципи, които отразяват потребностите ѝ.

А.С. Макаренко извежда принципи за пълноценното развитие на личността, които не са загубили своето значение и днес. Сред тях са принципите за активност в единство с формирана способност за въздържане (19, 86), за мяра в педагогическите въздействия (19, 97) например в ласките и строгостта, за вяра в силите и възможностите на детето (19, 215) за развитие на отделната личност в и чрез колектива (18, 20), за участие на младите, според подготовката, силите и възможностите си в социалния живот (18, 20) На Макаренко принадлежи принципът « колкото се може по-високи изисквания към човека и колкото се може повече уважение към него.» (18, 204).

Днес продължава търсенето и обобщаването на начала, които мобилизират силите и мотивират положителни изменения на личността (1). Доказва се, че ръководен принцип за личността е удовлетворяването. Тя насочва вниманието си и възприема повече това, което съответства на нейните ценности и съвпадението с тях ѝ доставя удоволствие. Друг принцип е за умаловажаването. В дадени условия личността приема една от възможните причини за нейното състояние, поведение и умаловажава останалите. От значение е принципът за положителното подкрепление. В своето поведение и дейност всеки допуска повече или по-малко различни отклонения и грешки. Опитът го научава да избягва онова, което има за него отрицателни последствия (материално ощетяване, наказания и др.) и да осигурява положителни. Те го мобилизират и вдъхновяват за дейност, допринасят за повишаване на самоконтрола. Разновидност на принципа за положителното подкрепление е условното (например, обещания за възнаграждаване при добро постигане на цели) То допринася за повишаване на самокнтрола на личността и по-целенасочено и лесно придобиване на необходими умения и навици. Популярен е и

принципът за социално доказателство или за социално валидизиране. Той се изразява в стремеж на личността да подражава на онова в поведението и дейността на авторитетни за нея хора, което приема за значимо. То ѝ служи за пример, доказва ѝ необходимостта от определени самоизменения. Съществува и така нареченият принцип за уголемяването. Различни са възможностите за дейност и поведение, но личността отправя силите си по посока на важното за нея.. Останалите подтиска, затормозява.

Освен посочените принципи могат да бъдат изтъкнати и други, съблюдаването на които благоприятства за развитието на личността.

С приоритетно значение е принципът за *човеколюбие*. Така както огънят се пали с огън, така и обичта открива перспективи за душевно съпричасие с другия човек, за пораждаване на готовност у него за желани самоизменения. Обича този, който се себеотдава за доброто на други.

Човеколюбието прави възрастния отзивчив, сърдечен, разбиращ душевността на децата, благоразположен към тях, сговорчив, внимателен, деликатен, състрадателен, готов да прощава, събразителен и предвидлив в многообразните взаимоотношения. На човеколюбието са чужди прибързването в оценки, констатиране на явления без да се разкриват причините, безсилието пред трудности и оправдаването им с природата на детето, а не с битието на неговия живот, с организацията на взаимодействията и взаимоотношенията. Този, който обича детето е в състояние да поглежда и през « неговите очи », да му оказва доверие, да не иска повече отколкото то може в дадения момент, да зачита достойнството му, да скъсява дистанцията. На човеколюбието са чужди високомерие, отмъщение. Притежаващият го не търси отплата. Човеколюбието поражда обич, източник е на радост, а тя отключва душевна енергия.

Особено значим е принципът за *субектност*. Той утвърждава, че само тези взаимодействия на възрастния с детето допринасят за развитието му, които пораждат и разгръщат волята му за самообогатяване със знания и опит, за самоусъвършенстване. Тогава двете страни на взаимодействието си сътрудничат, преживяват общи чувства на удовлетворение в съвместна дейност. То мотивира детето за интелектуални и нравствени самоизменения

Съществено място сред принципите, които благоприятстват за развитието на личността заема принципът за *дискретност*. Всеки човек се нуждае от самостоятелност, от независимост, от възможности да се проявява по своя воля. Кризите в детството са свързани именно с незачитане и пренебрегване на тази потребност. Демонстрирането на властваща позиция неизбежно предизвиква противодействие. Естествено при подобен подход и резултатите в развитието са обеднени. Л. Н. Толстой е умеел да взаимодейства с децата така, че неговото присъствие да не им тежи, да не ги подтиска, тъкмо напротив, да ги предразполага към изявяване, творчество. «Ние беседваме по три, четири часа, пише Л. Н. Толстой, и никога не ни омръзва. Не може да се каже какви деца са те- трябва да се видят. Помислете само, че в продължение на две години, при липса на каквато и да е било дисциплина, нито едно не е наказвано, никога мързел, грубост, глупава шега и неприлична дума.» (27 ,416).

А.С. Макаренко много добре е разбирал силата на опосредственото, дискретното ръководство и затова се застъпва да се възпитава без да се възпитава т.е. без да се упражняват преки възпитателни въздействия. «Възпитанието...се постига, казва той, не по пътя на някакви проповеди или нравручения, а изключително от живота, от работата, от стремежите на самия колектив .».(18, 24).

Дискретното ръководство, както вярно отбелязва В.А. Сухомлински, « пробужда у своите питомци чувство на гордост за своите сили.» (12 ,30).

Съществен е принципът за *удоволетвореност*, за радост от извършваната познавателна и практическа дейност , от общуването. Наложително е допълнително да се подчертае, в своя живот човек си поставя различни цели, но над всички тях доминиращо значение има една цел дълбоко вградена в душевните пластове, не винаги съзнавана, но непрекъснато съществуваща, интегрираща, мотивираща и енергино зареждаща богатството от цели. Това е целта за удовлетворението, за радостта, за щастието. Каквото и да върши личността, ако в своята перспектива то не я надарява с положителни преживявания, волята за себеотдаване, за превъзможване на трудности отслабва или изчезва. Личността е склонна да изтърпява лишения,

физически и душевни болки, да превъзмогва трудности, да рискува и дори да пожертва живота си, и така чрез реализирането на значими за нея цели, да изпита удоволетворение. Достатъчно е всеки да вникне в себе си, за да осмисли тази истина, да разбере, че всичко което прави е съпътствано, ако не в момента от положителни преживявания, то в очакване на бъдещи. Хербърт Спенсер подчертава, че «нико една школа не може да избегне да не признае за крайна нравствена цел желателното състояние на чувството, с каквото име и да бъде наречено то- удоволетворение, наслаждение или щастие.» (25 , 33). Като се ръководи от тази обективна закономерност очевидно не трябва да има възрастен, който при планирането и осъществяването на своята педагогическа дейност да не държи сметка за настоящи или перспективни радостни преживявания от децата или с други думи, да не се ръководи от принципа за удоволетвореност. Справедливо В.А.Сухомлински заявява, че «до този момент, докато на детето не се отдаде да се увлече от детски радости, докато в неговите очи не се пробуди неподправен възторг... аз нямам право да говоря за каквото и да е възпитателно влияние.» (26, 21). У нас В.М. Томова се застъпва за взаимодействия с децата, които им носят радост.(28)

Водещ в психическото развитие е и принципът за *действеноост*. Още древният мислител Сенека е учил, че пътят на думите е дълъг и труден, а на делата е лек и къс. Взаимодействия, които разчитат най-вече на словестността са слаби, трудно достигат до душевността на децата, на юношите и девойките и по тази причина не са в необходимата степен резултатни. Не рядко поражда невъзприемчивост, емоционална бариера .

Без да се подценява ролята на словото, от съществено значение е да се осигурява участието на децата от различните възрасти в подходящи дела. Те искат да правят нещо- да търсят, да предвиждат, да влагат интелектуални и физически усилия в решаването на познавателни и практически задачи, да са творци, да оценяват и да се самоценяват, сами да поправят, корегират и усъвършенстват своята дейност, да питат за това което незнаят или им е неясно, да се досещат и вдъхновяват, да сравняват, обобщават, доказват, да намират примери към дадени правила и т.н. С една дума, желаят да са дейни. И това е естествено, тъй като да се живее означава да се действа, да се създава. Дейността е най-силният мотив за съзнателно и волево отправяне към усвояването на знания и опит, база за доброто им осмисляне, трайно съхраняване и умело използване, мощен извор на чувства, най-сигурния начин за формиране на потребности, интереси и способности, за напредване на младите в социалното им извисяване.

9. Методи за развитие на личността

Методите, както е известно. са начините, подходите, които допринасят за осъществяване на образователните, възпитателните и развиващите цели. Или с други думи, те са пътищата по които като се върви се помага на личността да се самоизгражда и самоусъвършенства, за да бъде колкото е възможно по- полезна за себе си и за обществото.

Добре известни са класическите методи на обучението- разказът, беседата, онагледяването, екскурзията, работата с учебника и книгата, лабораторната дейност и наблюденията, упражненията, повторенията . Тук се отнасят и методите за проверка и оценка на знанията. Що се отнася до методите на възпитанието то те често се изразяват в система от изисквания към обучението- да поражда нравствени чувства у обучаваните, да ги приучва към организираност, акуратност, дисциплина, култура на поведението, самостоятелност, инициативност и др. или методите се свързват със задачите (11 , с. 219). По-специални методи на възпитанието извежда А.С. Макаренко- формиране на личността в и чрез колектива, предоставяне права, единство на изисквания и самоизисквания, участия в обществено-полезни дейности, вдъхновяване от перспективни цели, от очаквани и преживявани радости, съчетаване на максимални изисквания с максимално уважение, разчитане на играта, на труда, на примера на възпитателя, на непреките възпитателни влияния, на обсъждането, дискусията (те водят до самоубеждаване), на традициите, на целесъобразната организация на живота, на метода на взрива и др. (18). Във всички методи

на обучението и възпитанието има богатство от психологически влияния. Те обаче не винаги са в полето на вниманието на осъществяващия педагогически взаимодействия. Това е основание да бъдат диференцирани и специални методи с по изразена психологическа насоченост към развитието на личността.

Методите с психологическа насоченост за развитието на личността могат да бъдат разделени на две основни групи – мотивационни и сугестивни.

Мотивационните методи са тези, които подбуждат личността към активност, които я мобилизират, организират, вдъхновяват. Към тях се отнасят :

1. Проблемност. Мисленето на личността се привежда в активно състояние , когато ѝ предстои да разрешава нещо, което я затруднява, което поражда противоречия между познато и непознато. Тогава силите се мобилизират за търсене, за превъзможване на създалата се ситуация. Никой не мисли например как ходи, но достатъчно е по пътя да срещне някакво препятствие, за да започне да преценява как да постъпи. Така и децата включват своето мислене , когато им предстои да се справят с неизвестни, но само при условие, че те са в полето на тяхната подготовка, развитие и желания. Лесното не им е интересно. Към недостъпното и лишено в съзнанието им от смисъл остават пасивни. И това е присъщо за всички възрасти. Разгръщането на мисленето допринася и за неговото развитие, а оттук за успешност на обучението, възпитанието, развитието. Следователно към каквито и други методи да се прибегва, ако не се залага на проблемността и не се осигурява, резултатите са неудоволнителни. Осигуряването изисква да се прави разлика между проблем и проблемност. Всяка задача, колкото и елементарна да е тя, съдържа проблем (например, «Колко е едно и едно ?», « Къде е спирката на автобуса ?» и др.). Проблемност обаче поражда само тази проблема, която съдържа за личността нещо непознато. Решаването ѝ обогатява и развива личността. Като създават реално ситуации на проблемност, родителите и учителите са в състояние надеждно да осъществяват формиращите и развиващите цели, които са си поставили.

Човекът притежава способност не само да наблюдава, да слуша и да съхранява възприетото, но и самостоятелно, на базата на постигнатото, да напредва в познанието и опита. Без тази способност човешкият прогрес би бил невъзможен. Тя е присъща на детето още в ранните години на индивидуалното му развитие. Проблемността открива възможности за продуктивно напредване, саморазвитие.Ето защо полезни са взаимодействия, при които възрастните предоставят възможности на децата, юношите и девойките, да търсят, да изследват, да избират потребното, целесъобразното в проблемни ситуации. Например норми на нравствено поведение най-добре се овладяват в условия, които ги изискват, при необходимост да се прави избор между привични начини на поведение и потребни. Затова в съвременното образование по- малко се говори за доброто, а повече се създава организация, в която младите да осъществяват обществено дължимо поведение. За целта в класовете се включват деца с физически, материални и др. затруднения, които се нуждаят от помощта и добродетелта на съучениците си. Учениците посещават изложби, концерти, театрални представления и по възприеманите примери на поведение от околните, самоизменят своето. Поемат отговорности в семейството, в училището, в населените места, които изискват и допринасят за пълноценно самовъзпитание. Съзнава се, че никой никого не може да изгражда, че отговорна социална мисия на възрастните е да създават условия (с техните подходящи и достъпни трудности) при справянето с които младите да творят себе си, да се самообогатяват с качества, способности и възможности за успешно, творческо разрешаване на все по-сложни познавателни, нравствени и естетически проблеми.

2.Потребност. Никой не предприема каквото и да е без то да му е необходимо, да отразява негови желания или както се изразява А. Н. Леонтиев да има личностен смисъл за него (15), да му е потребно. Интересът към разписанията на влакове се появява, когато човек е решил да пътува. Жената тогава търси литература за отглеждането на детето и влага цялото си старание да запомни прочетеното, когато ѝ предстои да има рожба. Земяделецът внимателно следи промените на времето, за да осъществи без забавяне есенната оран и т.н. И децата учат тогава и това, което ги привлича, което е свързано с изпълнението на желани от тях дейности. « Задачата на обучението, пояснява Л.И Бажович, се състои в това да се направят придобиваните в училище

знания вътрешно необходими на детето» (3, с. 282). Така например като се констатира, че в пубертета е повишен интересът към отглеждането на животни, че почти всеки подрастващ има някакви животинки за които се грижи (гълъби, канарчета, рибки, хамствери, зайци и др.), то в образователните системи на редица страни на учениците се предлага да придобиват знания за отглеждането на своите любимци. По този начин те изучават анатомия, физиология, хигиена и др. учебни предмети като потребни и ги учат с интерес, задълбочено, осмислено. Във всяка възраст младите имат воещи нагласи, на които като се отговаря в учебно- възпитателния процес, може да се осъществява реално неговата ефективност. Българският талантлив педагог Виолино Примо е разбирал, че приказното увлича децата в началното училище и затова не абстрактно, неразбираемо, а във вид на вълнуващи разкази е преподавал исторически знания. Убеден от опит, че почти нищо не им говорят изречения от типа : «Положението на българския народ под турско робство е било много тежко» или « Богомилите за своето учение са били гонени, преследвани», той предпочитал да ги води чрез въображението повествователно, емоционално по пътищата на теглата и борбите, и така постигал забележителни резултати. Децата го молели да им позволи да водят и своите по-малки братчета и сестричета на уроците. При разказване учениците допълвали уместно събития и образи на герои. На базата на съдържанието което нагледно си представяли, самостоятелно правили верни обобщения. В. Примо оценявал потребността на децата от ролеви игри и затова в обучението по математика в качеството си на продавачи и купувачи те не само лесно и трайно усвоявали математически знания и развивали своите математически способности, но овладявали и нравствени норми на взаимоотношения. И сега учители като установяват, че децата много повече се стараят и напредват в познанията и опита, когато свързват ученето с свои потребности, им предлагат например не просто да рисуват , а да подготвят картички с които да поздравят майките си за осми март, не просто да измерват, пресмятат, а да извършват потребни математически операции свързани с изработването на играчки за елхата, на къщички с които да посрещнат птиците на пролет и др. Учениците от гимназията искат да изследват, да творят и тази потребност е в състояние да ги мотивира надеждно да учат. При неудоволетворяването ѝ резултатите от обучението и възпитанието са оскъдни. Естествено, за да може учителят да се опре в педагогическата си дейност на метода за потребност , наложително е да бъде подпомогнат чрез съдържанието и организацията на учебния материал.

3. Успешност. Ако човек мислено проследи своя живот, неизбежно ще открие, че до голяма степен жизненият му път се е определял от посоката в която е постигал успехи. Там той е дерзаел, влагал е воля, сили, амбиции. Приятните преживявания от успехите са го насърчавали да продължава по същия път, да усъвършенства и да множи постиженията. Несполуките са го отблъсквали и отблъскват от дадени дейности. Те се отхвърлят като неинтересни, по- малко значими, нежелани. Този процес – приобщаване или отбягване от дадени дейности, започва още от ранното детство, повлиява се още от училището, от успяването или неуспяването в различни дейности. Зависи още от равнището на подготовката и развитието на личността, от характера и темповете на напредване (по – бързо или по - бавно), от майсторството на общуващия с нея. Следователно успехът не винаги е следствие от притежаваното дарование (всеки природата повече или по- малко го е облагодетелствувала с нещо) , а зависи и от различни странични обстоятелства. Те са в състояние да отдалечат личността от онова, което е ценност в нея и да я отправят в други не съвсем оптимални направления. Оттук личността да бъде по- малко полезна за себе си и за другите. Ето защо желателно е да не се подтиска, по някакви стечения на обстоятелства, специфичното, яркото в нея. Как е възможно да става това ? Подходът е един – успехи (по-големи или по малки) да съпътстват пребиваването на младите в богатството от дейности в които те участват. Да не се забравя, че успехите са източник на успехи, че те вдъхновяват и извисяват, формират и разгръщат душевните сили и възможности. И обратно, неуспехите са сигурен път за тяхното умножаване. Майсторство във взаимодействието на възрастните с младите е в способността им да ги водят последователно към все повече и все по – големи успехи.

Известната руска психоложка Л.С. Славина (23) се заела да опознае така наречените пасивни деца в училище. Установила, че те имат значителни пропуски в подготовката и развитието си и по тази причина не могат да бъдат равностойни участници в учебната дейност на класа. Това обстоятелство ги прави все повече изоставани от връстниците си и утвърждавало у тях чувство на непълноценност. Изследователката проучила какво знаят и могат децата и започнала да им предлага задачи с достъпни за превъзможване трудности. Обучаваните от нея постигали успехи, постепенно напредвали, преживявали удовлетворение и придобили желание за познавателна активност. Те посрещали Славина и я молели да им дава още такива задачи. Изводът бил, че пасивността на изучаваните ученици е следствие на повтарящи се, угнетяващи ги неуспехи. Начинът за преодоляването ѝ е да се включват в индивидуализирани дейности, в които да успяват.

4. *Изявяване.* Човекът в обществото сътворява материални или духовни ценности и това е негова същностна потребност, дълбоко удовлетворяващ го начин на живот. Като се труди той живее и изявява своите способности. В съзидателната си дейност намира върховно удовлетворение. В нея и чрез нея среща социална подкрепа и одобрение. И тогава, когато личността е сама в своите помисли и начинания, тя пак проектира общественото си изявяване, държи сметка за обществения отзвук, свързва неделимо личното със социалното. Отклоненията, себичността не правят личността истински щастлива, колкото и каквото да е успяла да присвои от обществото.

Социалната природа на човека и произтичащата от нея потребност от обществено проявяване е присъщо, по примера на възрастните, и на подрастващото поколение. Много усилия майката би изразходвала, за да накара петгодишното си дете да научи например стихотворение и много по-лесно би ѝ се отдало това, ако му съобщи, че тези дни ще им дойдат гости и то ще се поклони и ще го каже пред тях. Добре известно е на учителите как положително се изменя активността на децата в подготовката на литературно-музикални програми, с които се представят пред родителите или пред по-широка общественост. Познато е как по един начин учениците се стараят да рисуват, когато това следва по програма и съвършено по друг при цел да участват в изложба на каласа, на училището, района. По-умело правят драматизации на четива при перспектива да зарадват по-малки ученици, децата в групите от съседна детска градина и др. Вдъхновени, с воля и неимоверни усилия учениците от всички образователни степени се борят за победи в състезания, за да защитят престижа на класа, на училището. В социалните изявявания те виждат своето преуспяване. Поеманите отговорности от ученици в училището, в класа привеждат поведението им в съответствие с обществени изисквания и норми.

Когато изявяването например в учебната дейност е неуспешно, учениците търсят други възможности- демонстрират физическа сила, «безстрашно», грубо държание с преподаватели, пренебрежително отношение към ученето, преуспяване в извънучилищна социална среда (помагат в различни технически и търговски дейности, в отглеждането на бозайници, на пойни птици и др. Под влияние на антисоциални личности някои намират изяви в кражби, изнасилвания, употреба на наркотици) Преди да се осъждат отрицателните им проявления, наложително е да се прецени какви възможности за успешни обществено значими изявявания са им били предоставяни и отстраняването на нежеланите да се постига чрез включване на младите в значими за тях достъпни обществени прояви. Да се ценят не само постиженията в ученето, но и проявяването на редица други добродетели- другарство, честност, принципност, услужливост, защита на по-слабите, смелост, скромност, чувство за хумор, подпомагане на нуждаещи се, отличаващи се с практически умения и сръчност, с физическа ловкост и дееспособност, прояви на способности да организират и да увличат в дейности другарите си, да са занимателни с полета на своето въображение, да творят в областта на техниката и т.н. Приобщават изяви свързани с поддържане на реда и дисциплината в училище, с организиране и участия в състезания, в екологични, исторически и др. изследвания, оповестяване на резултатите и пр.

5. *Ценене.* Ако сгряването на природата от слънцето е важно условие за нейния подем, то топлотата във взаимодействията между хората е източник на тяхното психофизическо здраве, продуктивност и доброта. Топлотата се изразява най-вече в оценъчните отношения. Когато

личността се възприема положително, което ще рече с определени значими достойнства, тогава и двете страни са доволни, взаимно отзивчиви, склонни към сътрудничество, към все по-пълно хармонизиране на своите личностни качества. Или положителните оценки са стимул за тяхното увеличаване, особено когато оценяващите са значими за оценявания. Тогава добрият става още по-добър, а допускащият слабости е в състояние да ги преодолява. Тази истина, преди години, ми направи впечатление, че много добре се знае и умело използва в Грузия. На среща с ректора на университета, на която присъстваха много от преподавателите и от обслужващия персонал, той вдигаше тостове, в които поименно ярко изтъкваше достойнства на своите служители. Мислех си, след тази обществена гласност на добрите страни на всеки, едва ли някои не би ги сладвал в своето поведение. Поучително за мен беше като си представях как ние сме твърде скъпи на похвалите и щедри на забележките, на недоволствата. Често за положителното казваме с «половин дума» или просто го отминаваме и поставяме ударение на непостигнатото, на слабостите. Подобен негативизъм е по-малко опасен при възрастните, които вече са изградени личности, но е особено разрушителен при формиращите се – в семейството, в детската градина и в училището. Ето защо тук е задължително ударението да се поставя на постигнатото от младия човек, колкото и незначително да е то, на добродетелите, които притежава. Отношението към ценностите на личността да бъде водещо. Колкото повече положителни качества се виждат у личността, толкова повече се създават благоприятни психологически условия те да се множат. Така както на този на когото е отнето всичко пада духом, така и на младите, които в очите на свои учители, родители са лоши- неученолюбиви, мързеливи, недисциплинирани, невъзпитани, агресивни и т.н., и това постоянно им се напомня, не остава нищо друго освен да се възприемат като такива и тъй като няма какво да губят, да се проявяват с неприлично държание. Лошото поведение им става единствена възможност да впечатляват, да привличат вниманието. Така изразяват своето душевно съпротивление, своя бунт срещу преследващото ги отрицателно отношение. Изменения към добро у личността могат да се постигнат, когато се приеме като метод на работа да се откриват, ценят и изтъкват присъщи на всяка личност едни или други психически, нравствени, естетически, физически достойнства. Не случайно В. А Сухомлински пояснява, че «някъде в най-съкровеното ъгълче на сърцето всяко дете има своя струна със свое звучение, и за да се отзове сърцето на моето общуване, необходимо е сам да се настрои на тона на тази струна» И по-нататък: «Ако детето расте в обстановка на безсърдечност, то става равнодушно към доброто и красивото» (26, с. 21, 22). Сърдечността е истинска когато се цени за нещо личността. Тогава тя има и преобразуваща сила.

6. *Допитване.* С неударените обекти на своята дейност човек може да разполага и да прави каквото, както и когато си иска. Не може да се каже същото за одушевените и още повече за личността. Тя не само е способна сама да решава на базата на придобития социален опит, но преживява това като същностна своя потребност. Исква да има самостоятелност, инициатива, възможности да предприема начинания по своя воля и желание. Още малкото дете многократно казва «Аз», «Нека аз» и се съпротивлява на опитите да се пренебрегват неговите нагласи и готовност. С възрастта тази потребност се развива, укрепва и става все по-доминираща, водеща. Нетактични подходи на възрастните в това отношение натрупват отрицателни преживявания у личността, които я увреждат и се проявяват по-рано или по-късно в агресивност, противодействия или безволевост. За да не се допуска това, потребно е взаимодействията да се основават на привличането, съпричастието, съгласието. Те се постигат чрез съгласуване на предвижданото с тези, за които то се отнася, чрез съветване, допитване до тях. Тогава се създават благоприятни психологически условия за възприемане и приобщаване към педагогическите цели, за активни самоизменения на личността. Ето защо вместо безпрекословни изисквания, разпореждания, в съвременните общувания с младите се прибегва към допитване за замисленото и то се утвърждава като неотменен метод. Нищо не се предприема без допитване, без въпроси от типа «Ще премете ли да.....?», «Какво ще кажете ако.....?», «Мисля, че ще бъде полезно да.....», а «Вие какво предлагате?», «Искам да се посъветвам с Вас как ще бъде по-добре да постъпим.....?» и т.н. Оказва се че чрез подобен подход, чрез изразяването на уважително отношение, младите обикновено проявяват склонност, при емоционална удовлетвореност,

вдъхновеност, убеденост да поемат по посоката на предлаганата активност. Допълват, обогатяват уместно инициативата и се заемат старателно, при висок вътрешен самоконтрол, да я осъществят. Изменя се отношението им към възрастния. От човек, който властва, той се възприема като личност богата на идеи, която печели уважение, обич, признателност.

7. *Съвместност.* Да се работи заедно за постигането на общи цели отдавна е признато като сполучлив начин да се стимулира физическа и психическа енергия на участниците, воля за самоизменения по посока на оптимизиране на личностните възможности и на тази основа, завоюване и подържане на висок статус. Дали съвместната дейност ще се нарича с високо оценяваните синонимни понятия- колективна, групова, екипна, тя при всичките названия съхранява своята значима същностна характеристика. Стимулира креативните сили на личността. Положително повлиява интересите. Допринася за освобождаване от стереотипни начини на мислене и постъпване. Извежда на преден план вариативността, изказването на хипотези и приваждане на доказателства в подкрепа на една или друга от тях. Улеснява усвояването на нови знания и тяхното добро осмисляне. Отпадат такива форми на психологическа защита като « не е интересно», « не е потребно» и др.

Добре известни на нас в миналото са общо подготвяните (заедно учители и ученици) и изнасяните пред обществеността пиеси. Не са пренебрегнати в редица случаи и днес съвместни трудови акции, екскурзии, подреждане на изложби на изобразително изкуство, на народно творчество (бродерии, плетива, мартеници, старинни носии, предмети на бита и др.), събиране и съставяне за училището на сбирки от минарала, хербарии от растения, насекоми, изследвания на миналото на селища, на фолклора, на исторически местности и т.н. Колко голям е образователно-възпитателният ефект от сътрудничество между възрастни и млади не се нуждае от доказване.

Що се отнася до съвместни дейности на деца, ученици, студенти тук също има богат опит. Той по- често се използва, макар че възможностите му далеч не са изчерпани и в необходимата степен широко прилагани. Още в детската градина, в началното училище ученици заедно рисуват интересни по замисъл пана, изработват мартеници, къщички за птици и др. В и за тези дейности усвояват знания, формират у себе си умения, естетически и нравствени добродетели. В следващите образователни степени ученици на групи проучват различни проблеми от литературни източници и школи, исторически документи, географски описания и икономически разчети, приложения на закони и открития в областта на математиката, физиката, химията, биологията, особености на музикално творчество в различни райони, направления и т.н., с което се подготвят за интересни и съдържателни обсъждания в клас. Групите за обществени изяви в борбата срещу спин, замърсявания на природата, чистотата на родната реч, оказване на първа медицинска помощ при бедствия, за състезания-спортни, научни, технически (непосредствени и опосредствени чрез телемостове и интернет) допринасят за интензивно извисяване културата, интелекта и нравствеността на младите хора. Подобни дейности се организират и във ВУЗ. Значението им обуславя необходимостта методът за съвместност да стане съществена страна от дейността на съвременното ни образование.

Сред методите за развитието на личността съществено значение имат и сугестивните-внушаващите определени отношения, поведение.

1. *Речев подтекст.* Речта има две информационни полета. Първото е съзнавано и представлява система от взаимно свързани понятия. Това е текста на речта. Второто поле не винаги се осмисля в своята пълнота от послания, но винаги е богато по съдържание и силно въздействащо. То включва интонацията на гласа, силата, акцентуациите (поставяните ударения), бързината и последователността на речта, повторения на думи (вметнати) и фрази, отклонения, конкретност, абстрактност, пълнота, логичност и др. Чрез тях говорещият показва бодрост или умора, съпричастност, увереност, преживяване на казаното или безразличие, отегченост, висока култура, компетентност или ограниченост, доброжелателност или злобност, лукавост и т. н. Всичко това е подтекста на речта чрез който, желано или нежелано, се извършват определени внушения, не рядко умаловажаващи и дори опровергаващи изразяваното в текста. По този начин чрез речевият подтекст може да се печели доверието на слушателите, да им се въздейства положително по посока на замисленото, да се осъществява ефективно учебно- възпитателният и

развиващ процес или неефективно. В този смисъл речевият подтекст може и следва да се владее и използва като значим метод в дейностите човек-човек. Тази необходимост ясно съзнава А.С. Макаренко и настоява в педагогическите учебни заведения да се въведе като задължителен предмет постановката на гласа, защото « без постановката на гласа е много трудно, тъй като той е инструментът на нашата работа, трябва да се наточи» (18 , с. 141) .

2. *Неречева изразителност.* Общуването се съпътства от повече или по-малко неречеви изразни средства - мимики, поглед, пози, движения, които носят на слушателя определена информация за говорещия. Към тях спадат още прическата, а така също и характеристики на облеклото. Всички те могат да допринасят за възприемането му като спокоен, уверен, жизнерадостен, уравновесен, изискан, съвременен, държи на външността си или припрян, нервен, флегматичен, суетен, небрежен и пр. Естествено дейността насочена към пълноценно изграждане на личността се нуждае от положителни излъчвания на водещия и това го задължава да полага грижа за своята неречева изразителност, да я използва целенасочено и организирано, да вижда в нея метод от който много зависи неговият авторитет и постигане на очакваните резултати.

3. *Самовзискателност.* Внушават определено отношение постъпките на възрастният, организираността, деловитостта му. Чрез тях той се извява като принципен, етичен, старателен, отговорен, с навици за ред или като непоследователен, груб, недобре обмислил и подредил дейността си. Това рефлектира в поведението на младите. Ето защо продуктивен е подходът при който преди да изисква от другите, осъществяващият социалната функция да допринася за изграждането на личността, следва да самоизисква от себе си, да дава личен пример.

4. *Опосредственост.* Народът ни отдавна е осмислил, че преките въздействия върху личността не се приемат добре. Тя им се съпротивлява. По тази причина той предпочита да ги избягва и да си служи с метода опосредственост – оказване на влияния, без да се засяга достойнството на възприемачия, чрез изразяване на оценки, отношения към поведението и дейността на други лица. Методът е популярен като « Думам ти щерко, сещай се снахо» . Като укорява някого, българинът много пъти цели да повлияе на този (или тази) с когото говори – да допринесе за изживяването на нежелани, компроментиращи го начини на поведение и дейност. Така слушащият възприема по- спокойно съобщаваното му, съгласява се с него. В същото време съотнася към себе си казаното и негласно решава да преодолее своята слабост. В педагогическата практика много преподаватели са се убедили, че опосредственият подход влияе по-добре за мобилизиране и самоизменения в определена посока на личността, отколкото забележките, изразените недоволства. Като похвалват едни ученици за добро държание, изпълнение на учебни задачи, те виждат как това се отразява положително върху другите. Същия ефект се получава и когато учителят изтъква пред класа достойнства на съчинения, на рисунки, на изработени предмети, когато не отминава да отбелязва честни постъпки, дугарска отзивчивост и др. Това се отнася и за родителите.

В заключение заслужава да се подчертае, че колкото по- пълно и системно се прилагат посочените методи , които имат развиваща стойност, толкова по- приятно и резултатно е общуването.

ОСОБЕНОСТИ В РАЗВИТИЕТО НА ДЕТЕТО

9. Възрастови периоди на развитието

Наблюденията отдавна са позволили на хората да разграничават периоди на годишните времена, в израстването на растенията и животните, в промените на Луната и др. Не са отбегнали от погледа им и съществуването на закономерни, последователни количествени и качествени изменения в развитието на човека. Проблемът, който привличал вниманието им и будел мисленето е през какви периоди на своето развитие преминава човекът и по какво да се съди, че е навлязъл в нов период т.е. кои са определящите критерии? Изказвани са различни схващания, които не са заглъхнали и до наши дни. Тъй като се е приемало, че развитието се постига в младите години, след което следва процес на по-бързо или по-бавно отслабване на силите и способностите, слизане по стълбата на живота, то предмет на изучаване стават периодите на развитието в детството. Едва през тридесетте години на ХХ век във връзка с потребността от преквалификация на трудещите се, обуславяна от бързите промени в производствата под влияние на научно-техническия прогрес, започват да се осмислят периоди и в живота на възрастните.

Възприемането на различия в развитието на децата е било неуспорим факт. Оставали обаче неизвестни признаците, по които да се различават възрастовите периоди. Необходимостта от знания в това отношение не са само за задоволяване на любопитството, но те позволяват с характерните особености на развитието във всяка възраст да се сравняват и оценяват постиженията на всяко дете, да се предприемат необходими мерки за равняване с типичните показатели за дадена възраст и не на последно място, да се разбере изменят ли се възрастовите периоди в хода на материалното и духовното обогатяване на обществото?

Съставяните периодизации са отразявали и отразяват както наблюдения, впечатляващи учените, така и съответното равнище на научните познания.

Аристотел е приемал като критерии за периодизиране на детството физическото развитие, половото съзряване и умственото развитие. На тази основа разграничава три възрастови периоди всеки по седем години: – до 7 г. детство, през което се осъществява физическо развитие; от 7 до 14 г. - полово съзряване- пубертет. Постига се емоционално и нравствено възпитание на личността и от 14 до 21 г. - юношество. Отличава се с разцвет на умствените сили и способности.

Ян А. Коменски извършва възрастово деление като взема предвид развитието на сетивата и на психиката. Разделя детството на четири периоди по шест години: Детство от раждането до 6 г.; Отрочество – от 6 до 12 г.; Младост – от 12 до 18 г. и Възмъжалост – от 18 до 24 г.

Ж. Ж. Русо като излиза от критериите за физическо и психическо развитие, внася някои диференцировки в продължителността и особеностите на различните възрастови периоди. От раждането до 2 г. се осъществява главно физическо развитие на детето. Възрастта от 2 до 12 г. я нарича период на съня. Детето, според него, още не може да разсъждава. От значение е да се развиват сетивата му, да натрупва сили. От 12 до 15 г. се извършва ускорено развитие на ума. Възрастта определя като период на въпроси на детето. От 15 г. до зрелостта (съвършенството) животът на младия човек се отличава с бури и страсти. Необходими са грижи за нравственото усъвършенстване.

П. Блонски намира, че възрастовите периоди следва да се определят по такъв разграничителен признак, какъвто е поникването на млечните зъби и смяната им с постоянни. Делението е: Период на новороденото до 7 дни; Период на бозаенето – до 2 г.; Период на млечните зъби – от 2 до 6, 6 г. и период на постоянните зъби – от 7 до 20 г.

Американският учен Хътчисон изказва разбиране, че индивидуалното развитие е кратко повторение на историческото. То се възпроизвежда в периодите на детството, а те са: Период на риене и копаене – от 1 до 5 г.; Период на лова и хващането – от 5 до 9 г.; Период на отглеждане на животни (детето се стреми да има колиба и свои животни) – от 9 до 12 г.; Период на земеделие (любов към градинарство – от 12 до 16 г.; Период на търговията и промишлеността

(изразява се в искане за заплащане на услугите, ценят се пресмятанията, джобовете са пълни с различни неща, които децата разменят по между си) – от 14 г.

В. Щерн основава съставената от него периодизация на биологическия, генетическия и историческия принципи Така през първите месеци от живота си детето е в периода или стадия на бозайниците (двете понятия се разглеждат като синоними, но някои приемат периода като по общо понятие, който включва повече или по- малко стадии). През второто полугодие, когато се развиват уменията за хващане и подражаване, то достига до стадия на висшите бозайници – маймуните. През втората година като овладява възможността да се движи изправено и да говори навлиза в стадията на човека. По – нататък – до 5 г. детето се намира на стадия на първобитното общество, а с постъпване в училище се извисява на стадия на културата.

Интересна периодизация прави Зигмунд Фройд, която е популярна в известна степен и днес. Тя се основава на процеса на сексуалното развитие. Фройд различава следните стадии в израстването на детето :

1. Орален стадии – до една година. След раждането между детето и майката се установяват нови по своята същност взаимоотношения. Слага се начало на емоционална връзка чрез допира на детето до тялото на майката, а с устните и езика до гърдта ѝ. Това е първообраз на сексуално удоволствие. По- нататък то се възпроизвежда чрез смученето на пръста.
2. Анален стадии- втората година. Детето привиква да се самоконтролира в областта на отделителната система (задържане и освобождаване). В съчетание с изправената походка това му доставя удоволствие и известно чувство за независимост.
3. Фалусен стадии – от три до пет години. При събличане, обличане, къпане, бърсане неизбежно се засяга чувствителната област между краката, което доставя удоволствие на детето. То отправя внианието си към нея и открива половите различия- съществуването на фалус у момчетата и отсъствието му у момичетата.
4. Стадии на едиповия комплекс – шестата – седмата година. Не само майката е дейна в обичта и в грижите си за детето и в този смисъл е субект, но и детето не е пасивно. То проявява активност, самостоятелност, инициативност, обич към родителите и близките и също е субект. В субектните му проявления Фройд вижда сексуални подбуди и удовлетворение или с други думи, детето еротично е влюбено в майката. Това е причина да проявява ревност към бащата. Момчетата се стремят да му подражават, с което да печелят майчината любов, а момичетата, за да я имат възпроизвеждат нейното поведение. Така се стига до диференциране на мъжкото и женското начало в израждането на личността. Едиповият комплекс се разрешава като децата изразходват сексуална (либидна) енергия в богатството от игри и детско творчество, както в сюжетното им рагръщане, така -при рисуване, моделиране, апликиране и др. Ограниченията на тези възможности се отразяват неблагоприятно върху личността. Формират у нея чувство на подтиснатост, подчинение или властност.
5. Латентен стадии – от шест до десет години. През това време либидната енергия се насочва, съсредоточава (сублимира) в усилия за самооценяване и самоутвърждаване сред околните, за приспособяване към реалностите.
6. Пубертет – започва от единадесет – дванадесет години. Осъществява се усилено полово съзряване. Стремехът за автономия е причина за конфликти с родителите. Приятелите стават обект на обич, сътрудничество, взаимност. Отначало приятелствата са хомогенни – отделно момчета, момичета и постепенно прерастват в хетерогенни (смесени).

Един от видните представители на неофройдизма е американският учен Ерик Ериксон. Той изтъква, че развитието на човека е следствие от взаимодействието на три съществени процеси – соматични или биологични, психични и социални. Приема за основен закон на развитието енергитичния принцип изразен във възходящи новообразования . Преходите от един стадии към друг протичат във вид на нормативни кризи (трудности на израстването). Те се осъществяват чрез разрешаване на противоречието между преобладаващото старо и потребното ново. Неразрешаването му се отразява неблагоприятно на развитието.

Е. Ериксон разглежда живота на личността като състоящ се от осем стадии или както той ги нарича – фази, във всяка от които се разрешават благополучно или не специфични задачи, което се отразява по-нататък на развитието.

1. Младенчество – първата година. През този период в зависимост от грижите на родителите към детето у него се създава преживяване на благополучие – базисно доверие към външния свят или неблагополучие – базисно недоверие, изразено в тревожност, която по-нататък може да се прояви в интроверсност (затвореност, насоченост към себе си)
2. Ранно детство – до 5 г. У детето се формира нарастващо желание за автономност и умения за самостоятелност, чувство за ценност или несамостоятелност, подтиснатост, срамежливост, неувереност. Самостоятелните проявяват готовност и възможности да избират. С това у тях се възпитават отговорност и самовзискателност.
3. Възраст на играта – 5- 7 г. Развива се инициативността, стремежът за социално изявяване. При тяхното ограничаване детето заживява с чувство за вина. За развитието на децата в тази възраст от значение са игрите с другарчетата, общуванията с връстници. Това позволява на детето да проявява съобразителност, което означава да избира подходящо поведение, да влиза в роли, да развива своето въображение. Като се ръководи от усвоени правила за поведение и дейност у детето се изгражда и преживява чувство за справедливост.
4. Училищна възраст. През този период в развитието на децата се постига предприемчивост и способност да осъществяват поставените цели, да се стремят към резултатност и успешност (компетентност) в своята дейност. При неблагоприятно развитие (несполуки в ученето, при решаването на задачи) у детето се утвърждава чувство на непълноценност. Възприема го като отнасящо се към цялата му личност(че е неспособно, по – лошо от другите) т.е. извършва се генерализиране.
5. Юношество. У личността се утвърждава чувство за неповторимост, оригиналност. Тази която среща различни трудности в своето изявяване, общуване не е в състояние да се самоопредели като индивидуалност. Самовъзприемането («Аз») в известна степен е дифузно (размито). Юношите влизат в различни роли на социална активност, изпробват, «премерват» ги т.е. оценяват доколко им прилягат, как преуспяват в тях. Укрепва и се развива самосъзнанието. Проявяват се сексуални интереси.
6. Младост. Актуални стават потребности и способности за интимна психологическа близост с друг човек, в това число и сексуална. Другата алтернатива е изолиране и живеене сам (в единичество)
7. Възрастност. Актуални тук са стремежът и възможностите за продуктивност и за творчество в труда, в грижи за семейството, за предаване на своя опит. Застоят (сгагнацията) са обратни проявления.
8. Зряла възраст (старост) Отличава се с чувство за удовлетвореност или неудовлетвореност от извършеното и постигнатото, за изпълнен дълг или разочарование, отчаяние. Животът е научил личността да бъде обективна и да постъпва мъдро. Това са отличителни, важни нейни добродетели.

Световно известният швейцарски психолог Ж. Пиаже излиза от разбирането, че интелектът допринася за адаптиране на хората към усложнените условия на съвременния живот, Той се развива във взаимодействието с тях. Обективните условия задължават личността да бъде любознателна, активна, изобретателна, да си обяснява (интерпретира) възприеманото. Средата чрез обясненията за нейните влияния, които си дава всеки, влияе върху психическото му развитие. Във взаимодействията с действителността личността постоянно изменя, допълва, обогатява и свързва в система своите интерпретации. Те се основават на знанията и опита. Основно понятие в теорията на Ж. Пиаже е мисловното действие или операцията. Тя е обратима т.е. притежава възможност да се връща към началото и този процес е известен като рефлексия. Съществено в умственото развитие на детето е да овладява операции. Като ги осъществява с помощта на знания и опит, детето преминава от един стадии (период) на развитието към друг.Тъй като

интелектуалното развитие се основава на знания и опит то може да бъде определяно и като когнитивно развитие. Процеси, които го опосредстват са асимилацията (интерпретиране на възприеманото в съответствие със своите знания и опит и вграждането му в усвоените структури-разширяване, изменение, усъвършенстване на опита), акомодацията (е в стремежът да се измени личността с оглед на обективните потребности чрез допитване до възрастните, четене на литература или творческо преодоляване на срещани трудности) и равновесието (постигане на потребната хармония между знанията, опита и изискванията на средата). Интелектуалните (когнитивните) способности се допълват и усъвършенстват продължително като преминават през характерни стадии на детството. Това е основание на Ж. Пиаже да предложи своя периодизация, в която водещи са стадията на умственото развитие. Той разграничава четири главни стадии :

1. Сетивно - моторен стадий- от раждането до година и половина. Формират се условни рефлексии, развиват се възприемателни възможности на сетивата и движенията. Значими постижения на детето са уменията да подражава на действията на други хора, да комбинира по-рано усвоени схеми и знания, да осъществява символно мислене т.е. да предава значения на предмети (пръчката е конче, кубчето- печка и др.). Детето се утвърждава като субект на дейността- решава, проявява инициативи.

2. Дооперационен стадий – от 18 м до 7 г. По – широко се проявява символното мислене и интерес към символи – букви, цифри. Разгръщат се и се обогатяват по съдържание ролевите игри. Ускорено се овладява езика. Мисленето в известна степен е ограничено и то се изразява в така наречената егоцентричност- отчита това което то възприема, мисли и не е в състояние да приеме друга, различна гледна точка. Например ако от едната страна на масата седи детето и край него им ваза с цветя и камионче, а от другата страна на масата е поставена кукла и край нея детско креватче, гардеробче, то детето с удоволствие и пълно съобщава какво вижда пред себе си. Затруднява се обаче, да каже какво пък възприема куклата. За него то е същото, което е в полето на зрението на детето. Някои автори не приемат абсолютизиране на егоцентризма на детето в тази възраст, тъй като примери свидетелствуват, че то е в състояние да съчувства и да съпреживява радости, тревоги на други т.е. не му е чужда другата гледна точка.

3. Стадий на конкретните операции.- 7 – 12 г. Умствените действия стават гъвкави и обратими. Това позволява на децата да разбират и усвояват правила (например математически, че сборът не се изменя, ако се променят местата на събираемите, че ако се прилеят две пълни чаши с вода в два различни по височина и ширина съда, то количеството ѝ не се променя- не става повече или по- малко , както може да се стори. Разбират принципа за еквивалентност – ако $A = B$, а $B = C$, то $A = C$ и др.). Оценките им стават по- верни и обективни. Успехите на децата се дължат на възможността да удържат (съхранява) едновременно във вниманието няколко обекти, връзки и зависимости между тях и да избягват фиксирането му върху доминиращи, но несъществени признаци, каквото е например впечатлението, че водата в тесния висок съд е повече, отколкото в широкия т.е. умеят да осъществяват децентриране , превъзможване на впечатляващото. През периода децата придобиват умения да подреждат нещата по някакъв признак (тези, които служат за работа , които са живи и летят и пр.) т.е. да извършават сериация. Осмислят логическия принцип за транзитивност - пренасяне (например Ако А е по – дълго от Б, а Б е равно на В, то А е -по дълго от В), за относителност (по-високо може да бъде в други условия по-ниско или ниско и т.н.), да категоризират- да подвеждат вид към род (ябълки, круши, сливи – плодове; куче, котка, вълк, слон – бозайници и др.)

4. Стадий на формалните операции – след 12 г. Важна придобивка е способността на децата да разсъждават с все по общи понятия (насекоми, бозайници – животни; автомобили, влакови композиции – превозни средства), да изказват хипотези и да използват различни подходи, стратегии при решаване на задачи, да проявяват вариативност на мисленето, което разширява значително интелектуалните възможности на личността. Тя е способна да действа не само с конкретни предмети, но и с понятия с все по-голяма степен на общност. Разсъждават за своето бъдеще. Изграждат си идеали.

Руската школа със свои ярки представители Л. С. Виготски, С.Л. Рубинщайн, Д.Б. Елконин и др. като изтъква ролята на дейността за развитието на психиката и проявяването на нейните

постижения, достойства в дейността, утвърждава, че по нейното развитие следва да се определят и възрастовите периоди. Тази класификация е приета у нас и е добре позната. Разграничават се следните периоди :

1. Кърмаческа (младенческа) възраст – до една година. Постига се емоционално общуване на детето с възрастните, развиват се ориентирането и сетивно- манипулативни действия.
2. Яслена възраст (ранно детство)- до 3 г. Важна придобивка е развитие у децата на способност за дейност т.е. овладяват умения да си служат с предмети по обществено приети начини (образци – ползване на лъжичка, чашка, стол и др).
3. Предучилищна възраст – до 6 – 7 г. Водеща дейност е играта в нейната най- разгърната форма – ролевата игра. В нея и чрез нея децата усвояват богатство от дейности и взаимоотношения между хората при тяхното извършване. Формират у себе си потребности от участия в значими обществени дейности и от оценяване на резултатите. Това развива и подготвя децата за училище.
4. Начална училищна възраст - до 11, 12 г. Водеща дейност е обучението. При осъществяването му у учениците се формират интелектуални сили и способности.
5. Пубертетна възраст – до 15 г. Водеща дейност е общуването. Изграждат се взаимоотношения с другарите. Учениците овладяват богатство от етични норми на поведение.
6. Юношеска възраст – до 18 г. Повишени са потребностите и интересите на учениците към опознаване, овладяване и участие в специализирани (професионални) видове дейности, в чрез които се постига по-нататъшно интелектуално развитие и социализиране.

Основанията върху които различните автори извършват възрастови периодизации не съвпадат, тъй като естествено е в творческият процес определена страна да привлича, да заема доминиращо място в съзнанието на изследователя. Това му позволява да открива нови закономерности в изграждането на личността. В своето единство достигнатите научни познания очертават сложната картина на психическото развитие, на количествени и качествени изменения, които като се свързват специфично и си взаимодействат характеризират богатство от възрастови периоди и техни особености.

10. Развитие на детето до раждането и характеристика на новороденото

За девет месеца от зачеваното на нов живот плодът изминава сложен път на развитие, което е подвластно не само на наследствени фактори, но в значителна степен на влияния от околната среда.

Към третия месец от началото на своето развитие у зародиша започва да функционира вестибуларния апарат (органът на равновесието). Той допринася плодът в утробата да бъде в едно и също положение независимо от промените в позите и движенията на майката (при лягане, сядане и др.). Това се постига чрез отразяване на външните влияния и съобразно с тях осъществяване на необходими регулационни процеси. Те, в единство с отраженията, изискват и благоприятстват за развитието на нервната система, за натрупване на известен двигателен опит.

В същия период се обособяват вкусовте рецептори. Ето защо след раждането детето успешно разграничава сладко, солено, кисело и горчиво.

Към шестия месец започват да функционират и осезателните рецептори. Приеманата информация се обработва в нервномозъчните структури и следват съответни реакции. Установяваните връзки благоприятстват за развитие на психиката. Сред осезателните усещания по- слабо развитие в утробния живот на плода имат свързаните с промени в температурата. Това се дължи на обстоятелството, че плодната течност е с постоянна температура и не се налага активност на терморегулационните механизми. При тези обстоятелства, задължително е майката да се предпазва както от прегряване на тялото (чрез пряко излагане на слънчеви лъчи или взимане

на горещи душеве), така и от преохлаждане (обливане със студена вода и др.). Подобни действия могат да станат причина за умъртвяване на плода.

Плодната течност е по- добър проводник на звуковите вълни от въздуха.. Ето защо до раждането детето усеща пулса на майката и промените в него, гласа ѝ при говорене и пеене, а така също и странични звукови влияния. За това след раждането гласът на майката, както и други хармонични, не високи звукови съчетания, то узнава и те му действат успокояващо и ободряващо. До и след раждането стимулират психическото развитие. По тази причина новородените в повечето от страните не се отделят от майките, а се оставят при тях. Експериментално било проучено отражението на пулса на майката върху душевното състояние на отделено отглеждани деца. На магнетофон бил записан пулс на майка. Той им бил пускан след времето за бодарствуване. Децата които плачели преставали и всички постепенно преминавали към сънливост и сън. Когато биенето на пулса било учестявано и се появявали прескачания, децата се събуждали и плачели. Този факт говори колко е необходимо и важно по време на бремеността да се запазва душевното спокойствие на майката, за да не се травмира развитието на детето в утробния живот, което може да има неблагоприятни последствия, още повече като се има предвид, че колкото то е по- малко, толкова по- ранима е неговата психика и нервна система. Същото се отнася и за характера на звуковите въздействия от околната среда.

Докато детето не се е родило някои родители си позволяват да се карат като предполагат, че са сами. « Нали детето още го няма !». Повишават глас, бременната страда, пулсът и се ускорява, сърдечната дейност не е ритмична. Бъдещите родители си разрешават да пускат високо музика у дома и това им доставя приятни преживявания или отиват на ресторант, дискотека при непоносим звуков фон. Всички тези промени в звуковата среда действат поразяващо върху плода, задържат, забавят и дори спират развитието му, причиняват различни увреждания. Като се има предвид това следва да се избягват конфликтни ситуации и присъствие в места, където звуковите въздействия не са премерени. Както говоренето и пеенето на майката по време на бремеността се отразяват положително върху детето, така влияе и нормално звучащата, дори леко притихналата хармонична музика. Те създават и откриват добри перспектива за пълноценно изграждане на личността на детето след раждането.

Отрицателно върху плода в ембрионалното му развитие се отразяват никотиновите, алкохолните въздействия и лекарствените средства взимани без лекарско предписание. Някои бъдещи майки със забременяването спират да пушат, но това не лишава развитието на детето от опасности, тъй като никотиновите отлагания в в белите дробове продължават да излъчват отровни вещества, които увреждат в зародиш нервната система на детето. Ето защо момичетата по принцип не бива да пушат, а ако са си позволили това, трябва да го прекратят най- малко година и повече преди забременяването, през което време организъмът да се очисти от токсините. Не бива да се забравя, че не само прякото пушене от майката е с нежелани последствия за развитието на плода, но и вдишванията на никотин чрез пушенето на други около нея.

Преподаватели от висши учебни заведения в Англия посетиха наши и членовете на делегацията бяха много очудени, когато виждаха през междучасията в коридорите да пушат не малко момчета и момичета. Те питаха как да си обяснят това дали с отсъствие на необходима просвета или е някаква онаследена ориенталска черта ? Трудно беше да им се дадат обяснения. Те споделяха, че в редица страни на Запад си позволяват да пушат само хора, които са с много нисък обществен рейтинг.

Освен пушене част от живеещите у нас с ниска култура зачеват деца в пияно състояние без да мислят за последствията, без да преценяват, че обричат себе си да имат създаден от тях човек с аномално развитие, който цял живот ще страда поради недомислието на родителите си и ще бъде в тежест на обществото. Колко силни са уврежданията от алкохола в началото на ембрионално развитие от алкохола знаят всички завършили средно училище. Наблюдавали са в обучението по биология или анатомия как е достатъчна една капка алкохол да попадне в белтъка на яйце, за да се пресече той, да се нарушат неговата структура и биологически притежаваните възможности. Тютюнопушенето и алкохолът са причина за големия брой деца у нас с различни отклонения в развитието си (дебили, имбицили и др., а така също и по- рано или по- късно проявяващи се

интелектуални ограничения – слаби памет, мислене, емоционалност, волевост и пр.). Неблагоприятен принос не рядко има и своеволното приемане на лекарства от бременната.

Сред условията за добро психофизическо развитие на детето до и след раждането от съществено значение са :

1. Бременната да престоява повече време на чист въздух, тъй като кислородът е важен фактор за нормално развитие на плода.
2. По възможност да извършва движения и подходящи гимнастически упражнения, които допринасят за закаляване сърцето и организма като цяло на майката и детето и благоприятстват за по- лесно осъществяване на акта на раждането. И което е не по- малко важно, детето се ражда здраво и по- лесно адаптира към промените в средата.
3. На майката да се осигурява питателна, витаминозна храна, което осигурява добро развитие на плода.

След раждането условията за живот на детето коренно се променят. С отрязване на пъпната връв, чрез която детето е приемало всичко необходимо за неговото съществуване от майката, в кръвта на детето се натрупва въглероден двуокис. Дихателният център в мозъка получава сигнал за неблагополучие и дава команда да се извърши вдишване. Детето извършва първото си вдишване, с което се включва белодробното кръвообръщение. Започват да функционират биологическите механизми – инстинктите. Чрез тях детето реагира на околната среда – на промени в температурата, при глад, жажда, резки звукове, промени в светлината и др. Реакциите не са диференцирани (например само мигане), а на цялото тяло, което е свързано с изразходване на много енергия, с травмиране на нервната система и нарушаване нормалното функциониране на организма. Ето защо е потребно да се съблюдават важни изисквания :

1. Потребността от кислородна обмяна на детето е голяма. Дишането му е очестено, за да се осъществява тя. Обеднената кислородна среда се отразява неблагоприятно върху развитието му. Ето защо, като се постави кошчето (количката, леглото) с детето в място на стаята, което е предпазено от течение, задължително е да има открит прозорец за приток на свеж въздух.
2. Температурата в помещението където е детето не трябва да е повече от 26 градуса, а водата за къпане по температурата на тялото или най- много с един градус повече.
3. Да се избягват резки звукове (при отваряне, затваряне на врати, прозорци, при ходене, говорене). За плавни преходи от тъмно към светло и обратно е желателно край новороденото да има крушка със слаба светлина.

Мозъкът на новороденото е около 400 гр. (у възрастните той е четиридесета част от теглото на тялото, а у новороденото – осма част). Количеството на клетките е колкото у възрастните - 15 милиарда, но те недостатъчно са развити по форма, големина и връзки. Месечно теглото на мозъка започва да се увеличава постепенно с по 30 гр. Недостатъчна е миелинизацията на нервната система (покритието със сиво вещество) и поради това слаба е регулиращата ѝ роля. Това е причина за известна неритмичност в дейността на сърцето, за безпорядъчни движения на веждите, устните, крайниците.

Новороденото притежава основните вкусови усещания – за сладко, солено, кисело и горчиво . Затова се мръщи и неприема това, което не е по вкуса му. Реагира на силни звукове (престава да бозае) и на промени в тях. Различава цветовете червен и зелен. Осезателната чувствителност е неравномерна. Най – чувствителни са устните, дланите на ръцете и челото на детето. То може да се откаже да приеме мляко, ако температурата му е по- ниска от един градус. В състояние е, макар в първите дни и несъвършено, да проследява предмети и да съхранява следи от техни въздействия.

Физическото състояние на новороденото е предпоставка за психическото му развитие. То има средно тегло от 3300 до 3500 кг. и височина от 48 до 52 см. (момчетата по тегло и по ръст превъзхождат момичетата, по – голяма у тях е обиколката на гърдите – от 28 до 39 см. и на главата – най- често 35 см.)

След раждането в първите няколко дни детето отслабва, тъй като се приспособява към новите условия на живот, след което постепенно започва да наддава на тегло.

Кърмаческа възраст

Кърмаческата възраст обхваща първата година на детето. Развитието през този период е много ускорено (интензивно) и поради това той се разделя на няколко подпериоди : развитие на детето през първия месец, до третия месец, до шестия месец и до дванадесетия месец.

11. Развитие на детето през първия месец

Още през първия месец наред с грижи за физическото развитие на детето е наложително да се полагат и за психическото. Двете страни на развитието взаимно се допълват и подпомагат.

Като се прилага комплекс от подходящи физически упражнения (например поглаждащи масажи) те следва да се съпътстват от емоционално общуване. Към края на месеца полезно е детето да се поставя по време на бодарствуване да легне по корем като ръцете му са свити под гърдите, така че да не се затруднява дишането. В това положение детето инстинктивно изправя глава и възприема околната среда по различен начин, отколкото когато е на гръб. Влаганите психофизически усилия стимулират цялостно развитието. Упражнението продължава докато детето отпусне главата. Ако не е в състояние да я изправи, това показва, че трябва да се изчака известно време, докато започне успешно да се справя. Успехът има и диагностично значение. Той свидетелства за добро развитие на детето.

Важно е да се създаде положително отношение към храненето. Бозаенето от гърдата подобрява храносмилането и създава емоционална връзка между детето и майката (млякото ѝ може да намалее при непълноценно хранене, недоспиване, тревоги, обездвижване, недостатъчен престой на чист въздух и др.). Желателно е да не се удължава времето за хранене повече от 20 м. (при паузи детето да се подбужда за хранене като се допират с ръка устните му). По време на храненето детето трябва да чувства спокойствието на майката и вниманието му да не се отвлича от странични неща. В зависимост от физическото си състояние и индивидуални особености детето поема определено количество храна и в никакъв случай не бива да се насилва, да се гонят известни норми. Ако при едно от храненията приетото количество е по –малко, при следващото –огладняло то ще бозае по- дълго. Това правило е необходимо да се следва постоянно като не се забравя, че насилваните деца по различни начини (отвличане на вниманието и подаване на храна, поканване да приеме още малко за татко, за баба или плашене, че ще я изяде някое животно и др.), загубват апетит и стават капризни. Съществуването на подобни признаци у детето е сигурен показател, че е било насилвано. Освен млякото от първите дни на детето се дават с лъжичка по 50-100 гр. течности (преварена вода, чай от лайка, от шипки с или без захар) като температурата им съответства на храната. Създават се важни навици, които зависят от самовзискателността на родителите- да хранят детето така, че да не цапат бузите му, да не се подлива храна под брадичката и ако стане това, веднага да го избърсват, да е прибрано и чисто на масата.

През периода по- главни новообразования в развитието са :

1. Макар, че три четвърти от денонощието детето спи (18 часа), времето през което то бодарствува е изпълнено с натрупването на много влияния, които допринасят за ускореното му психическо развитие . Осезателните, зрителните, слуховите усещания разширяват възможностите на съответните полета на мозъчната кора.

2. След раждането поради слабост на нервната система движенията на очите не е съгласувано. Често едното око се отправя в една посока, а другото в друга и това притеснява родителите дали детето не е разностранно. През първия месец тази слабост се превъзможва и се постига координация, взаимно действие (конвергенция) в движенията на очите. Зрението става бинокулярно т.е. двете очи винаги заедно се отправят в страни, нагоре, надолу. По този начин се разширява обхватът на погледа без усещане за различия при функционирането на двете очи. Някои птици (например лястовичките) имат така нареченото панорамно зрение- едното око може

да гледа нагоре, а другото надолу, което им позволява по – успешно да следят за опасности. В състояние са същевременно да се ползват и от бинокулярно зрение. Обективните условия на живот са обусловили всички бозайници да имат само бинокулярно зрение.

Че детето вижда след раждането се установява по няколко начина: Ако върху маса се постави стъкло, което излиза извън нея и детето се постави по корем на масата със свити ръце под гърдите и се побутва по стъклото, то щом стигне края на масата откъдето продължава стъклото, то започва да се съпротивлява, което свидетелствува, че улавя промяната и инстинктивно се предпазва от възприеманото « празно място». Зрението се осъществява чрез многократни микродвижения на очите. Когато пред погледа на детето е бял екран, то движенията, улавяни с датчици и записвани чрез специална апаратура, почти отсъстват. Ако се появи някаква фигура например квадрат, то движенията на очите се очестяват по конфигурацията на фигурата т.е. извършва се нейното диференциране. След този процес движенията отслабват. Достатъчно е квадратът да се смени с друга фигура – кръг, триъгълник, за да започне оново активното проследяване. Същото се забелязва при поява и смяна на червен, оранжев и жълт цвят. Когато кърпичка с някои от тези цветове се размаха пред погледа на детето, то се успокоява.

3. Между 9 и 14 ден се появяват първите условни рефлексии (индеферентни дразнителни, както учи И. П. Павлов, свързвани с жизнено важни функции, например – хранене, започват да носят изпреварваща информация, да сигнализират за предстоящата желана и важна активност). Такъв е рефлексът за бозаене. То се съпътства от определена поза на детето. Неколкократното ѝ повтаряне води до това, че е достатъчно някой да вземе детето като за бозаене, за да последват специфичните движения на устните и търсене на гърдата. При други пози подобни реакции отсъстват.

4. Плачът на детето отначало изразява неблагоприятни негови състояния – гладно, жъдно, има колики, които го безпокоят, подмокрило се е, намира се под силно влияние на звукови, светлинни дразнителни, на резки, нервни подходи на възрастните с него и др. Скоро родителите започват да познават различни видове плач на детето- жалба, искане, неразположение, разговарване от натрупано нервно напрежение, навик. Плачът на болното дете е остър и преминава в тревожно скимтене.

След няколко седмици обаче, на базата на условно рефлексорни връзки (люлеят го в количката или кошчето, носят го на ръце, за да се успокои и заспи, вдигат го по време на режима за сън, за да го почистят и подсушат и др.), плачът на детето се превръща в средство за въздействие върху възрастните, за повтаряне на действията, които са придружавали отстраняването на обективни причини, затрудняващи жизнените му функции. Тогава дните и нощите на възрастните стават тежки. Принудени са да извършват това към което е привикнало детето. Всяко прекратяване незабавно се съпровожда с плач. Създадената ситуация не е благоприятна и за детето. То постоянно е в напрежение следват ли очакваните действия, а това означава излишно изразходване на енергия, нервно – психическо превъзбуждане. Трябва да се отбележи, че така както бързо се създават условни рефлексии, така те скоро и угасват. Ето защо, ако неволно е създаден нежелателен навик, трябва да се остави детето да си поплаче, да изчезне навикът от паметта му, вместо, макар и от добри чувства, да бъде подкрепян и да се утвърждава. В момента, когато детето спи и заплаче, без да се взима, само като се повдигне главичката, може да му се даде водичка, чай от анасон (против коликите), внимателно да се подмени памперса и др.

5. В края на първия или в началото на втория месец детето вече отделя възрастния от оконата среда и се появява първата усмивка. Тя е начало на положително емоционално общуване, важен показател за добро развитие на детето и изключително съществено условие за бъдещото му социализиране. Общуването става основата, върху която се осъществява целенасочено усвояване (обществено онаследяване) от детето на знания и опит и развитие на интелектуалните му сили и способности, изграждане на личността. Положителните емоции от общуването се изразяват в комплекс на оживление (обща активност, движения на ръцете, краката)

6. Движенията на детето осигуряват както неговото физическо, така и психическо израстване. Те укрепват мускулатурата, стимулират нервната система, обогатяват тактилните

усещания (за топло, хладно, меко, грапаво и пр.). Като се има това предвид, противоположно е обвързването на детето с повой (като пашкул) при поставянето му да спи (за да не се изкривело), с което се обездвижва. Още Ж. Ж. Русо възстава срещу тази практика. Той пояснява, че човек цял живот не е свободен. Като се роди го пристягат с повой, после това правят законите и накрая, когато си отива от този свят, сандъкът затварят и зачукват с пирони. Съвременната наука доказва, че е полезно за спане детето да се поставя в подходящо « чувалче », горната част на което да се закопчава или завързва край раменете на детето, така че то свободно да движи крайниците си и да не се препятства на развитието му.

7. Всички усещания се записват в развиващата и укрепващата памет, която дава значим свой принос за общото психическо развитие на детето. В тази връзка Лоранс Перни отбелязва : « Още от първите дни, когато новороденото сякаш живее « в скоби », неговото подсъзнание търпеливо тъче платното си. Качеството и здравината на това платно зависят от цялото му обкръжение, но преди всичко от Вас...Вашето бебе има нужда от вашето присъствие, топлина, нежност. Щастливият или не дотам щастлив опит от всекидневното общуване с Вас ще остави следи върху цялата му личност» (16 , с. 28)

12. Развитие на детето до третия месец (втория и третия)

По –нататък се развиват вкусовите усещания като в храната на детето от втория месец започва да се дава (отначало по половин лъжичка) ябълково пюре. Естествено не се допуска принуждаване. Новата храна се дава постепенно в началото на храненето, когато детето е гладно, по – лесно я приема и свиква с нея. Ако отказва, се изчакват няколко дни и отново се пристъпва към обогатяване съдържанието на храненето.

Грижите за положително емоционално общуване не престават и те придружават разширяващия се комплекс от физически упражнения- поглаждащи упражнения на ръцете, на гърдите, на коремчето, на гърба.

В началото на периода започват да се наблюдават зрителни и слухови съсредоточавания. Продължителността им е една – две минути и постепенно се увеличава. Съсредоточаванията помагат за координация на движенията. Детето например се усмихва и проявява комплекс на оживление към наклонилия се към него. Към третия месец вече разпознава близки и проявява симпатия (различно реагира според узнаването). Диференцирани емоционални преживявания съпътстват и звукови въздействия. Така резките го плашат и детето дори може да заплаче. Мелодичните го привличат. То се вслушва в тях, радва се.

Важна придобивка е съгласуваност между сетивата, Детето не само се заслушва, но се обръща и с поглед към посоката на слуховия дразнител. Зрението се отправя веднага и към мястото на осезателно усещане (например докосване, погалване). Така през периода зрителните възприятия придобиват водеща роля.

Третият месец се отличава и с това, че детето вече възприема предмети от по – голямо разстояние (2 – 3 метра). Привличат го предмети с ярки цветове. В състояние е да ги проследява, когато се движат както хоризонтално, така и в полукръг.

Средоточаванията, координацията на движенията и на сетивата изискват и допринасят за развитие на нервната система, показват нейни постижения.

Да се поддържа по време на бодарствуването активността на детето е условие за добро психическо развитие. Въпросът е как да се стимулира активността ? Някои родители щедро даряват децата си с играчки, за да им се радват и да допринасят за разширяване на тенните познания, опит, развитие. Новото действително привлича детето, но това е за малко. Скоро любознателността му угасва и играчките могат да присъстват край него без да им обръща внимание. За да се избегне това, наложително е да се даде на детето играчка и след като интересът към нея отпадне, да се прибере и замени с друга, после с трета и т.н. Не след дълго отново да му се предложи първата играчка, която то вече е забравило и я възприема като

непозната, Така играчките (могат да са и по - малко) дават действително свой принос за активизиране и подем в развитието на психиката. Когато сред познатите играчки бъде поставена нова, детето веднага я забелязва и съсредоточава на нея своя поглед, което говори за притежаване на различаващи способности.

Забележителен момент в развитието е отделяне на ръцете от тялото, разгъването им, разтварянето на пръстите и осъществяване на първите хватателни движения. Това се извършва към третия месец. Отначало детето опипва ръцете, краката, пелените си. Започва да отправя ръце към играчки, но тъй като все още трудно определя разстоянията, не попада точно на желаното (присяга се по-близко или по- далече).

Показател за добро развитие на детето е възможността му да държи главата си изправена и свободно да я движи в различни страни при вертикално положение на тялото. Полезни са упражнения за отблъскване на ръката или дъсчица, когато му се свият краката. Изразходваната енергия стимулира и укрепва цялостно организма (мускулна, костна, нервна система, психика).

Детето не само се научава да манипулира с предмети (да ги хвърля, удря и др), но започва да проявява внимание към резултатите и да ги забелязва (топката е мека и се търкаля, подскача, кубчето е твърдо, при падане издава друг звук, премята се и др.). Тези възможности се увеличават с постигане на умение да държи в ръцете два предмета. Тогава, като действа с тях, открива свойства – до, под, над.

Не по-малко важна е и друга придобивка. Когато детето е спокойно, то започва да « разговаря » - да произнася гърлени звуци (га, ги, ки и др.). Те още нямат специално предназначение. Изразяват добро състояние на детето и са своеобразна подготовка на речевото развитие. Проява на емоционално разположение е гукането. Детето има звукове с които изразява недоволство, а през третия месец вече - за радост и смях.

В сферата на емоционалното развитие се натрупват (кумулират) преживявания за благополучие или неблагоприятие. Те са следствие от характера на взаимодействията на възрастните с детето, от организацията на неговия живот. Напреженията, нервността, резките движения при събличане, къпане, бърсане, обличане, хранене, нарушенията на режима (по времето за бодърстване детето го слагат да спи или искат да бодърствува в часовете за сън, стискат му нослето, за да го нахранят, когато вече заспива и пр.), отсъствието на емоционално предразполагащи общувания (емоционален положителен дефицит) - всичко това е източник на неблагоприятия, които в бъдеще правят личността изоставаща в развитието си, нервна, недоверчива, безразлична, трудно приспособяваща се към промени, агресивна. Обратно, спокойните, плавни движения, ласкави обръщения по време на различните взаимодействия с детето, избягването на всякакво насилие, постепенният преход и спазването на съответстващия режим за възрастта (психофизически детето се подготвя, очаква моментите и преминава към предстоящите активности – храни се с апетит, лесно заспива, активно бодърствува), рефлектират в укрепващо чувство за благополучие, правят детето спокойно, послушно и благоордно в бъдеще.

Сънят на детето, както и на всеки човек, има две фази : дълбок сън (детето диша спокойно, дълбоко) и недълбок сън (понякога трепва, проплаква, но продължава да спи). Някои възрастни обезпокоени, си позволяват да говорят на детето през втората фаза на съня, което го нарушава и това е нежелателно.

13. Развитие на детето до шестия месец (от четвъртия до шестия)

През периода продължава да се обогатяват вкусовите усещания на детето. В четвъртия – петия месец майчиното мляко вече не е достатъчно за доброто хранене на детето. Освен добавянето на плодово пюре (в началото пет лъжички, а след седмица до 180 – 200 гр.), между петия и шестия месец започват да се дават кашички от овесено, оризово и пшенично брашно като

също се следва постепеност в количеството (отначало 1 – 2 лъжички), за да се стигне на едно хранене до 120 –150 гр. (при пет пъти хранене - сутрин в 10 ч.)

За физическото развитие са полезни освен погавания, леки разстривания на тялото, повдигане, разминаване на ръцете и движения нагоре- надолу, събиране на краката и др. Към петия – шестия месец теглото на детето се удвоява. Ако е упражнявано да бъде в поза от гръб по корем, то към петия месец вече може само да се обръща по корем, а към шестия – обратно. Тогава са полезни упражнения за пропъзвяване (когато детето е по корем, желана играчка се поставя близо до ръцете, така, че с малко придвижване да я достигне. Постепенно разстоянието се увеличава. При затрудняване чрез поставяне на ръка зад краката на детето, то по – лесно се отбъсква и достига целта). Пропъзвяването е съществена придобивка, която не трябва да се подценява и пренебрегва. То открива нови и много по – големи възможности за придобиване на познания и развитие. Пъзлящото дете е по-самостоятелно, по- общително, по- смело, с по – богати емоции.

Още в края на третия и четвъртия месец детето прави опити да седи. Но истински успява към шестия месец. Противопоказно е да се насилва като се поставя да седи подпряно с възглавници. Когато кръстът още не е укрепнал, тежестта на гръдния кош уморява детето и затруднява дишането му. Без да се пречи на усилията на детето, ръководно следва да е правилото, че процесът на саморазвитието има свои закони и всичко ще дойде по реда си. През 5 – 6 месец детето прави опити да се изправя и да стои (и в това отношение не следва да се насилва)

Ярко постижение е използването на ръката като орган за действие и познание. Ако зрението благоприятства за развитие на чувствата, то ръката – за разцвета на ума. Като опипва, вдига, пуска, хвърля, удря предмети, поставя ги едни върху други, детето получава множество познания за тяхното тегло, форми, цвят, твърдост, звучене, взаимоотношения (отдолу, отгоре, вътре, в страни). Постепенно се осъществява процес на разбиране. Когато детето е легнало в кошчето, количката висящите играчки следва да са на разстояние от погледа 50 - 60 см ., за да не се увреди зрението му, тъй като детето в тази възраст е далекогледо. Към края на петия месец детето свободно взима играчка, която възрастният държи и точно отправя ръце към нея. В състояние е да я улови, когато лежи по корем или на страни, да прехвърля играчката от едната ръка в другата. Интересно е и това, че детето не само търси падналата играчка, но иска само да я вземе и изпитва недоволство, когато други сторят това и му я подадат (може да се разплаче). През периода децата започват да си взаимодействат.

Възприятията стават по- устойчиви и по - верни. Детето разпознава предмети, тяхната големина, независимо от положението им и разстоянието, близките от непознатите хора, при това не само по лицето, а още от разстояние по гласа (щом чуе гласа се усмихва, радва или се страхува, проявява готовност да заплаче). Силно е изразена обичта към майката. Вече не предметите водят, привличат погледа, а детето само го отправя към желаното, активно търси, обръща глава и насочва поглед към говор, пене, музика, в това число, от радйото, телевизора.

Произнасяните звукове от детето започват да се отличават с по – голяма ясност и продължителност. Това е свидетелствува, че то е навлязло в етап на речевото си развитие наречен- лепет. Полезни са упражнения за обогатяване на звуковете. Така ако възрастният произнася някоя гласна, детето се заслушва и не след дълго я включва в звуковия си репертуар. После следва друга гласна и т.н. Обяснимо е, че с увеличаване на звуковете се допринася за общото психическо развитие (възприятие, памет, емоции и др.)

14. Развитие до дванадесетия месец (от седмия до дванадесетия)

Съществено новообразование е свързване на движенията в последователен ред, в система от движения. Те осигуряват към края на периода детето да проходи. Така към 7 – 8 м. детето с е изправя и започва да се движи около предмети, към 9 – 10 м. отива от един обект към друг и към 12 м. прохода (има индивидуални различия). Като се има предвид, че прохождането е естествен

процес, то не е желателно детето да се поставя в дървени или пластмасови приспособления (проходилки, «паяци»), които уж го улесняват. Ходенето включва комплекс от движения, включително и на ръцете. Обездвижаването им чрез приспособлението фактически забавя прохождането. Оправдано е през раменете на детето да се поставя коланче («юздичка»), така, че когато детето ходи, при политане да падне, да се задържи и така да се предпази от неприятно преживяване, което може за известно време да спре тази му активност.

Значително се изменят пропорциите на тялото на детето, които улесняват усвояването на присъщи за възрастта дейности. Към 6 – 8 м. се появяват първите зъби (два резци долу и два горе). До година те стават осем.

Обогатяват се вкусовите усещания и навиците. Различна е храната, която възприема детето – плодови сокове, бульони, пюрета. Нови навици са детето да се храни седнало при опора на кракта, да отхапва от коричка хляб, да не става от масата, да не играе, да не пипа в храната, да не цапа себе си и наоколо.

Увеличават се движенията и техните видове, уменията за изпълнението им, които изискват и обуславят издигане равнището на психиката. Детето е длъжително да се вслушва и да изпълнява поръченията на възрастните. При ходенето да внимава да не се спъне, да избягва локвички или да ги прескача, да ходи по-бързо, по-бавно, да тича, да се навежда, да кляка.

По-нататъшен успех бележат хватателните движения. Детето все по-свободно и точно отправя ръце към желани неща, улавя ги и ги държи с пръстите според формата им. Допълват се познанията за свойствата им – топли, студени, кръгли и пр.

Формира се способност изпреварващо детето по траекторията на движението на предмета да проследява и определя мястото където той ще падне, т. е. извършва екстраполация, която е важна придобивка на възприятията. Това изпреварващо ориентиране е и по отношение на узнаването на предмети по част от тях (по показани му ушички на зайче – посочва го на картинка или донася плюшеното и др.).

Обича да търси скривани предмети, което свидетелства, че ги запомня, отделя от околната среда, знае че те съществуват макар, че не са пред погледа му и откриването им доставя на детето удоволствие.

На по-високо равнище към осмия месец се издига общуването. Вече не само емоционални взаимодействия и възприемането на близки хора радват детето, не само интонациите на гласа на възрастните оказват влияние върху поведението му, но детето започва да разбира значението на думи и да действа в съответствие с тях (дай, вземи, донеси и др.). Или образува се сложна връзка между дума – значение – действие. Постига се овладяване на системата от звукове в закономерна последователност: - най-напред са гърлените като – г, а, х, после устните – б, п, следват устно-носните като – ж, зъбните – д, н, т и накрая съскащите – с, ф. Първите думи на детето са думи изречения. Например: «Дай.....» и гледа към топката, протяга ръце към куклата, което означава, че иска предмета) или «На.....» и подава чашата и пр. Освен това думите са често много генерализирани т.е. значенията им се основават на някои впечатляващ ги признак. Например всички бозайници са «бау, бау» защото са с по четири крака. В края на периода (дванадесетият месец) детето започва да образува връзки между две думи (вербални стимули) – «Вън кап, кап» (вали дъжд) и др. Обогатява се словестният му запас и достига от десет до седемнадесет думи.

Впечатлява развитието на мисленето. Детето установява връзки (иска да натисне електрическия ключ и гледа към лампата в очакване да светне, досеща се да взема количката като придърпа връвта, която е завързана на нея и пр.). Прави обобщения, за които говорят примерите: - назоваване с общо име на четирикраките животни, или опити да провери дали всички предмети издават като дрънкалката звукове, изгорило се на печката, се отръпва от всички блестящи предмети и др.

Разнообразяват се емоциите. Изчезва комплексът на оживление и изразяването на различните по характер и сила преживявания са по-диференцирани и изразителни. Съпътстват се от жестикулации, които носят информации за другите (отблъскване, отправяне на ръцете към желан обект и др.), а така също от интонации чрез които се изразяват настоятелни искания, от

възкличания. На детето е приятно да играе с възрастните, в това число на криеница, да общува с тях, да подражава на движения (пляс, пляс ръчички, довиждане). Усмивките на възрастните, погалването на децата за добри прояви, смръщването на веждите, благоприятстват за регулиране поведението на детето и за утвърждаване на желани навици, умения. Съвместните игри между децата стават по – разгърнати, емоционално наситени (пълзене едно след друго, една и съща манипулация с предмети и пр.). Детето се гневи, когато не може да направи нещо с предмета.

В периода се формира стремежът за самостоятелно изявяване на детето, утвърждава се неговото « Аз». Пренебрегването му поражда не само неудоволетворение, но и съпротива. Появява се така наречената криза на първата година. Целесъобразно е родителите заедно с детето да извършват различни дейности – обличане, хранене, пренасяне на съдове и др. Това, което то желае, но не е по силите му, крие опасности трябва да му се откаже. Вместо обаче, най- често срещаните «не», « не може» и отдръпване на детето от възрастните което често се съпровожда с плач, следва да се заменят с отвличане на вниманието му, възможно в тази възраст. Така се щади нервната система и се удовлетворява желанието му за активност.

Обобщено за правилното развитие на детето през първата година от значение е :

1. Да се осъществява единство в психическото и във физическото развитие
2. Грижите за детето да се извършват все повече в сътрудничество с него и предоставяне на самостоятелност, където е в състояние да я проявява.
3. Взаимодействията и взаимоотношенията да се основават на положителни емоции, на емоционален комфорт.
4. Да се съблюдава подходящ за възрастта режим и да се предпазва детето от превъзбуждане чрез неправилни взаимодействия, в това число чрез желанието на някои родители продължително то да се смее.
5. Периодично да се сменят играчките, а с това и дейностите. Прекратяването им да е внимателно, чрез пренасочване, отклоняване вниманието на детето (кончето иска да се храни, да спи и т.н.). Да не се забравя, че отношението на детето към играчките зависи от това на възрастните.
6. Вниманието на детето лесно се отвлича от новото, непознатото и този процес, в известна степен, задържа активността на други. Ето защо при хранене например не е желателно да се смея цялостно обстановката – покривката на масата, цвета и формата на чашката, чинииката, облеклото на майката, фризура и др. Необходима е постепенност в това отношение, а що се отнася до облеклото на майката, то целесъобразно е от хигиенна гледна точка да не е това , с което излиза навън, отива на работа, в магазина и др)
7. Добре е детето да играе с възрастните, но да му се предоставят възможности да играе и само. Само едното или само другото се отразяват неблагоприятно върху развитието му.

Българският изследовател проф. В. Манова Томова () в хронологичен ред е набелязала основни придобивки в активността на детето през първата година, които представляват показатели – норми за психофизическото му развитие. Без да бъдат заучавани, те са интересни и позволяват да се осъществява сравняване. Това е основание, макар и накратко, да бъдат представени.

Моторика:

- 1м. Изправя глава за късо време
- 2м. Задържа главата си изправена, взето на ръце
- 3м. Държи продължително главата си изправена. Има опора на краката.
- 4м. Обръща глава по посока на звука
- 5м. Обръща се от гръб по корем
- 6м. Опитва се да пълзи
- 7м. Опитва се да сяде самостоятелно (от легнало положение)
- 8м. Изправя се, като се държи за опора.
- 9м. Пристъпва в страни (като се държи за неподвижна опора)
- 10м. Ходи, водено за ръце (отпред)

11м. Ходи след подвижна опора (стол, количка)

12м. Застоява се без опора. На 13 м. пристъпва самостоятелно или с малка помощ.

Сетивна дейност

1м. Трепва и се вслушва в силен звук.

2м. Следи с поглед движещи се предмети

3м. Следи движещи се предмети с обръщане на главата

4м. Посяга и хваща висящи играчки

5м. Хваща подадена играчка и я задържа

6м. Само взема играчка, поставена около него (присяга се по корем, пропъзлява)

7м. Заиграва се продължително с играчка

8м. Настойчиво се добира до играчка на разстояние

9м. Чука две кубчета едно в друго по подражание

10м. Различно играе с различни играчки (топката търкаля, дрънкалката размахва и др.)

11м. Поставя кубче в кутия (по подражание)

12м. Пие самостоятелно от чашка. На 13 м. поставя две кубчета едно върху друго (по подражание « Виж как ще направя коминче. Хайде и ти направи !»)

Емоционално социално развитие

1м. Вглежда се в човек. надвесен над него

2м. Усмивва се, когато човек му говори

3м. Реагира оживено при говор и усмивка на възрастния

4м. Смее се с глас при закачки

5м. Различно реагира на познати и на непознати хора

6м. Заглежда се в образа си в огледало

7м. Радва се при поява на познат и приятен за него човек

8м. Радва се при игра на криеница с възрастен

9м. Прави с удоволствие « довиждане » с ръка

10м. Радва се при похвала « bravo »

11м. Радва се при назоваване на приятен за него човек.

12м. Реагира с неудоволствие, когато нещо му се забранява. Към 13 м. се радва, когато изпълнява поставена задача.

Развитие на речта

1м. Издава неопределени викове и звуци.

2м. Издава тихи гърлени и гласни звуци

3м. Гука често и продължително

4м. Признася разнообразни звуци

5м. Различава гласа и тона, с който му се говори.

6м. Произнася случайни звукосъчетания (ма, ба, па и др.).

7м. Произнася продължителни звукосъчетания .

8м. Търси с поглед предмет, за който го питат.

9м. Произнася по подражание звуци и срички (звукосъчетания).

10м. Изпълнява поръчки само по словесни указания.

11м. Произнася звукоподражания (например « Как казва кучето, магарето и др. животни ? »)

12м . Произнася първи осмислени думи. Към 13 м. произнася 4 – 5 осмислени думи.

Яслена възраст

Обхваща двегодишен период на интензивно физическо и психическо развитие на детето. През него се осъществяват богатство от новообразования сред които особено впечатляват развитието на речта, мисленето, въображението, високата познавателна и двигателна активност. По-конкретно развитието се изразява в следното :

15. Развитие на детето през втората и третата година

Проходилото дете разширява взаимодействията си с околната среда. Отива до предмети, които привличат неговото внимание не само у дома, но и на двора, в по – близки и по – далечни пространства Това обогатява познанията и развитието му.

Характерно за възприятията е натрупването на впечатления. Изследвания на Харвартския университет доказват, че 50 – 60% от цялата информация, която притежава човек се придобива през ранната детска възраст. Може определено да се каже, че детето от този възрастов период е обърнато към околната среда и изпитва глад за впечатления. Удоволетворяването му е съществено условие за цялостното психическо развитие. Жаждата за впечатления е причина детето да се стреми всичко да види, да пипне, да чуе (проявява се като своеобразен изследовател). Оттук и потребността да бъде предпазвано от посягане към предмети, които могат да му причинят болка, увреждания.

По - богатите взаимодействия с околната среда изискват физическо укрепване на детето и постиженията улесняват неговата активност. То пораста с около 20 см. и достига на височина 84 – 85 см. Наддава на тегло около 5 кг. и достига до 12 – 12, 5 кг. Тялото става по- хармонично. До края на периода поникват всичките 20 млечни зъби. Усъвършенства се дейността на кръвообръщението, дишането (макар, че все още е ускорено и повърхностно, което задължава детето да престоява повече на чист въздух), забавя се пулсът. Подобрява се дейността на нервната система – процесите на задържане, концентриране, работоспособност и др., особено към третата година, когато се осъществява миенилизация на нервните пътища. Това позволява да се увеличи до шест часа времето за бодърствуване на детето и възможност да се занимава до 20 м.

Значителна е потребността на детето от движения и те все повече започват да се отличават с ловкост, бързина, увереност, което свидетелствува, че периодът е сензитивен, благоприятен за развитието им и следва да се оползотворява. Децата да се учат да танцуват, да бягат, да хвърлят, да лазят, да овладеят умения да режат с ножица, да шият, да забиват пирони и др.

Във все по – богатата по съдържание дейност се подобрява кординацията между сетивата, движенията и познанията. В резултат децата по- умело използват предметите по тяхното предназначение т.е. овладяват социално изработените средства за дейност, които изискват и стимулират интелектуалното развитие.Естествено активността на детето прави вниманието по – устойчиво, волево (без да намалява ролята на неволево) и разпределено, увеличават се съхраняваните образи в паметта и услужливостта ѝ при използването им. Забележително се извисяват речта и мисленето.

За отбелязване е, че след ръката речта започва да води развитието на интелекта. Отначало речта е ситуативна във вид на диалог. Отличава се с голяма активност и нарастващо задаване на въпроси от детето. За които то не получава обяснения, само си съставя отговори. Ускорено се усъвършенства речта му. Изобилства с глаголи (на две години те са вече 90 – 100). Ориентира се, макар не винаги точно, във времето на глагола. Започва да си служи със съюзи, наречия (сега, скоро, тогава, заедно и др.). Появяват се обстоятелствени пояснения (за място, време, причина). Множат се прилагателните. Наред с разширяване на активната реч, бързо се увеличава и съдържанието на пасивната. Ако на две години и половина детето знае около 300 думи, то само за още шест месеца те достигат до 1200 – 1300. (разбира се има индивидуални различия, които

много зависят от общуването с детето). Сред кратките изречения се появяват разжширени и сложни. Присъщо на детето става да се вслушва в речта на възрастните не само като възможност за общуване, но за саморегулиране, в съответствие с посланията, на собственото поведение и на своята реч.

В характеристиката за възходящото развитие на речта през периода, заслужава да се отбележат през втората година две конкретни особености : Децата пропускат звукове, разменят местата на срички, трудно произнасят звука «р» (трудността се превъзмогва през третата година) и си служат с така наречената автономна реч (не с официално говоримата), за утвърждаването, пък и за появяването ѝ дял имат и възрастните. Децата се затрудняват да произнасят някои думи и си служат с части от тях (« да» - вода, «моко» - мляко» и др.). Родители не само прибягват в общуването с детето към тези думи (« Сега ще ти дам моко»), но и сами от своя страна, се обръщат към децата с думи, от които по-късно следва те да се отучват (« Къде е пупата (корема) ?», « Искаш ли коко (яйце) ?» , « Хайде да ходим на татя (разходка.» и т.н.). С това се затруднява, забавя речевото развитие на детето. Правилото е винаги да се общува с него на приетата говорим реч.

Речта открива поле за разцвет на мисленето. Осъществяват се процеси на обобщаване. Отначало те са неточни (детето назовава топка всички кръгли предмети), но постепенно започват да се основават на съществени признаци (птичките са живи, летят и пеят) и да си служат с все по- общи понятия (играчки, животни, деца, дрехи и др.) . Ползват се от сравнения, търсят връзки и зависимости, но не винаги са в състояние да ги извършват правилно (от две борчета, показани при разминаване по височина и дължина, едни от децата приемат за по- високо това, чиито връх е по- висок , а другите, борчето, което в долната си част е по –дълго т.е. ориентират се на впечатляващ ги доминиращ признак. Щом на теленцето майката е кравата, то стигат до заключение, че електрическият ключ е майката на светналата крушка).

В края на втората и в началото на третата година децата придобиват способност да си представят, да мислят образи и ситуации, които не са възприемали, не са част от техния опит (златни планини, реки с различни цветове, летящи хора и др), с което се появява психическият процес – въображение, присъщ единствено на човека. То пренася вниманието и интереса на децата към приказките с най- с най- причудливи и забавни истории, отвежда ги в незнайни светове и им донася много трепети, вълнения, съпричастия, радости. Въображението излиза на преден план и започва да води развитието на детето. То не само слуша с увлечение приказки, но и само си съставя (« Аз бях с моя кон в гората и там победих една страшна мечка»). Вживява се в съчиненото, както възрастните във филми. Въображението дава нова енергия и възможности на детските игри. Появяват се сюжетните игри, влизането в роли. « Майката» « храни, къпе, разхожда, гали бебето, заедно отиват на гости», момчетата са « войници и с оръжията гонят лошите» и др. Отначало съдържанието на игрите се обогатява и разгръща в процеса на осъществяването им, а по – късно по предварителен замисъл. Привличат вниманието на децата сглобяемите играчки, които ги мотивират да проявяват съобразителност. Разширяват се символните значения предавани на предмети в игрите (дървеното блокче е креват, маса, печка, лека кола или камион) и се използват за построяване на дворци, гаражи и др. Всичко това освобождава игрите от ограничения.

Чувствата в своето многообразие – нравствени, естетически, познавателни допринасят за формирането на личността. Какви ще са техните съдържания и отражения, техните проявления зависят от примера на възрастните , от отношенията им към околните. Така както огънят се пали с огън, така и емоционалните нагласи, емоционалният живот на децата е подвластен в голяма степен на възприятията им за емоционалния свят на околните. Това което е в полето на техните преживявания и начините на изразяванията им, рефлектира в душевността на децата. В яслената възраст процесът на емоционалното съзидание придобива все по съзнателен, разгрънат характер и очертава типичното му присъствие и бъдещо развитие у личността. Ето защо тук емоционалното общуване продължава да има съществено значение за възпитаване на добродетели у децата – на благородство, емоционална отзивчивост, състрадателност, емпатия и др. Изразена е необходимост на детето да споделя своите преживявания с други деца, да бъде поощрявано, хвалено,

за да фомира и да утвърждава своята самооценка, своето отношение към околните. Присъщи са им широк спектър от радости, огорчения, вълнения, обиди, смущения, желаниа за сътрудничество и помощ, и всичко това следва да се взема под внимание от изпълняващите педагогически функции, за да не се подтиска, а да се стимулира пълноценно изграждане на душевността на младия човек. Не бива да се забравя, че обичаното дете израства послушно, социално активно, отзивчиво, детето у което не е пропускано да се забелязва и поощрява и най- малкото положително в дейността и поведението му. Принос за възпитаването на добродетели имат грижите на детето за животни. Във взаимодействията с тях то научава много, формира у себе си чувства на отговорност, на състрадание, радост, на готовност да прави добро за другите.

Детето в яслената възраст, което расте в бедна на положителни емоции среда, подтискано и подценявано, нагрубявано и ограничавано от самостоятелност в достъпни за него изявиания, попада в нова криза на взаимоотношенията (втората по ред) -така наречената криза на третата година. Недооценяването, неразбираното дете плаче, противодейства, съпротивлява се, проявява се негативно, с което отреагирва на несъобразяването на подхода на възрастните към формираните се възможности на детето за себеизявяване. Своевременното отстраняване на това противоречие открива перспективи за добро развитие на детето, а отминаването му, задълбочаването на кризата, ги обеднява и влошава. Естествено и тук не всичко може да се разрешава на детето, но ако в първата година вниманието му можеше да бъде отвлечено, то сега полезен начин на общуване е умело да се обяснява, да се мотивира, да се убеждава детето в необходимото като се зачита и уважава неговата личност. Известният американски психолог Бенджамин Спок (4) съветва възрастните да избягват да заставят детето, да го нагрубяват, за да не заживее с чувство за вина, да му забраняват да пипа, което е все едно гладният да се лишава от храна. Пояснява, че ако някои деца започнат да си гризат ноктите, причини затова са нервност, прекалени изисквания, властване на възрастните над детето. За отстраняване на подобно явление детето следва да бъде успокоено и средство за това е да се увеличава неговата самостоятелност.

През периода се открояват някои индивидуални особености на децата – различна работоспособност, интереси към подвижни или по- малко подвижни игри, особености на паметта (за едни са потребни повече повторения, за други – по- малко), в развитието на речта, мисленето, въображението.

Полезни за сравняване и тук са показателите - норми за развитието на детето от първата до третата година по В.М. Томова.

Движения:

- 1 г. и 3 м. – Ходи само, но често пада.
- 1 г. и 6 м. – Ходи стабилно. По рядко пада.
- 1 г. и 9 м. – Опитва се да тича.
- 2 г. – Качва се и слиза по стълба като се държи за перипета
- 2 г. и 8 м. – Тича значително добре
- 3 г. – Качва се и слиза по стълба без да се държи

Умения на ръката :

- 1 г. и 3 м. - Постава пет кубчета едно над друго
- 1 г. и 6 м. – С играчки изразява наблюдавани действия
- 1 г. и 9 м. – Хвърля топка в кутия (кошче)
- 2 г. – Прегъва на две лист хартия
- 2 г. и 8 м. – Откопчава три копчета
- 3 г. – Вгнездява пет кубчета

Овластяване на навици :

- 1 г. и 3 м. – Държи лъжичката при хранене
- 1 г. и 6 м. – Опитва се да се храни самостоятелно
- 1 г и 9 м. – Храни са самостоятелно

- 2 г. – Регулира физическите си нужди. Почти не мокри гащетата
- 2 г. и 8 м. – Съобщава редовно за физиологичните си нужди
- 3 г. – Самостоятелно се съблича и събува

Предизобразителна и изобразителна дейност :

- 1 г. и 3 м. – Може да държи молив и да оставя следи
- 1 г. и 6 м. – Драска спонтанно, с усърдие
- 1 г. и 9 м. – Драска в границите на листа
- 2 г. – Чертае по подражание вертикални и хоризонтални линии
- 2 г. и 8 м. – Чертае крива затворена линия
- 3 г. – Рисува балон, ябълка, топка

Емоционално, социално развитие:

- 1 г. и 3 м.- Изпълнява две поръчки последователно по указание
- 1 г. и 6 м. – Иска всичко да върши само
- 1 г. и 9 м. – Търси помощ от възрастни при отнемане на играчка
- 2 г. – Влиза във взаимодействие с други деца
- 2 г. и 8 м. – Може с думи да се убеди да се откаже от нещо
- 3 г. – В игрите отразява околния живот и се вживява в роля

Развитие на говора :

- 1г. и 3 м. – Служи си с десет и повече думи
- 1 г. и 6 м. – Опитва се да свързва две думи в изречение
- 1 г. и 9 м. – Може да назовава пет изображения на картина
- 2 г. – Задава първи въпроси
- 2 г и 8 м. – Задава разнообразни въпроси
- 3 г. – Може да разкаже (преразкаже) свързано проста случка или разказ

Предучилищна възраст

Възрастта обхваща периода от 3 до 6 – 7 г. Дели се на три подпериоди : ранна предучилищна възраст – 3 – 4 г. ; средна предучилищна възраст – 5 г. и предучилищна възраст - 6 – 7 г. Трите подпериоди в своето единство осигуряват физическа и психическа готовност на детето за училище

16. Развитие на детето от предучилищна възраст

Физическото развитие е с колебливи усилвания и отслабвания. До четвъртата година ръстът на детето се увеличава с 15 см., а теглото с 5 кг. Създава се впечатление, че детето отслабва. В действителност пропорциите на тялото стават по-хармонични и това позволява детето да се възприема в нова светлина без предишната закръгленост. Увеличават се мускулната му сила, издръжливостта, подвижността. Движенията се отличават с координираност и разнообразност. Укрепва костната система, но все още процесът не е завършен. Значително е хрущялното вещество в отделни места на гръбначния стълб и на китките на ръцете. Това налага децата да се предпазват от по – големи физически натоварвания, да се държи за правилната им стойка при седене, движения, за да не се допуснат деформации, а така също да се има предвид, че ръката лесно се уморява и периодично при работа да се дава почивка. Усилена е обмяната на веществата, което изисква осигуряване на витаминозна и енергийна храна, както и по- продължителен престой на чист въздух. Масата и обемът на сърцето се увеличават и към края на периода се доближават до тези на възрастните. Пулсът става по- бавен и количеството на кръвта за един удар – повече. Три пъти нараства обемът на белите дробове, а с това вдишванията стават по- пълни, намалява честотата им и се осигурява необходимата енергия на организма. Следствие на подобрените функции на кръвоносната и на дихателната системи броят на червените кръвни телца става повече, а така също и процентното съдържание на хемоглобин. С това се повишава работоспособността на децата, но тя все още е във фаза на развитие, не е оптимална и това задължава да се подхожда внимателно към възлаганите задачи и да се редува трудът с почивки. Количествено и качествено се подобрява нервната система. Мозъкът към шестата година е 1350 гр. с много по- богати структурни връзки и зависимости. По –лесно се образуват условни рефлексии, което улеснява познавателната дейност на децата. Макар и подобро, все още не са в необходимото съответствие възбудните и задръжните процеси. Последните правят децата по съдържани и дисциплинирани. При емоционално по- силно и продължително натоварване, както и при умора обаче, възбудянето може да вземе връх, което не е желателно. Ето защо следва да се съблюдава мяра в преживяванията и да се гарантира спокойствие на децата. Много по –добре може да се разчита вече на регулиращата роля на втората сигнална система. Около 40% от децата към пет години имат от 1 до 4 постоянни зъби. От значение за доброто им състояние и развитие е сънят (на 5 г. около 12 – 12,5 ч., между 5 – 6 г.- 11,5 – 12 ч. , от които 1,5 – 2 ч. през деня).

Психическото развитие се отличава със следните по- главни особености :

1. Децата се научават целенасочено, организирано и по -продължително да възприемат интересоващи ги обекти, което е показател за възможността на възприятията да прерастват в наблюдение. То им позволява избирателно по- пълно да обхващат цялото и подробности, а така също да разказват за наблюдаваното все по- самостоятелно без насочващи ги въпроси.

2. Речта като средство за общуване придобива нови възможности. Чрез нея децата се научават да правят съобщения, да оценяват, да обсъждат чутото, видяното. Ускорено се разширява словестното богатство и достига до 3000 – 4000 думи. Много повече са използваните глаголи, прилагателни, предлози. Децата си служат с местоимения. Овладяват граматични форми на езика. Водеща става свързаната реч. Всичко това я прави по-ясна, по – пълна, по – логична и изразителна. Постиженията в речта позволяват на децата да проявяват критично отношение към

изразяването на събеседници. Речта им придобива по – обобщен характер вследствие на използването на по – абстрактни понятия (играчки, цветя, съдове, прибори, хора. Животни и др.). Богатството на пасивната реч се актуализира и преминава в активна. Задаваните въпроси не само стават повече, но още по- разнообразни и съдържателни (« Кой животни са диви ?», « Защо и какво гърми, когато вали дъжд?» и др.).

Все още децата не знаят някои понятия, а са им необходими при общуването, в игрите. Това е основание за проявяване на детско словотворчество. Например решили са да « пътуват със самолет». Но как се казва на човека, който го управлява не знаят. Тогава разрешават проблема като си измислят название – самолетчик. Или видяли са плешив човек, това им е направило впечатление и желаят да споделят за възприетото, но пак не им достига необходимата дума. Бързо си я измислят и казват : « Има боса глава». Среждали пълна жена възкликват : « Колко много коремчета има !» и др.

Много са думите на които децата знаят съдържанието и ги ползват правилно (дърветата са по - високи от храстите, осите не събират мед както пчелите и др.). Трудно им е обаче, все още да разбират преносното значение на понятията. Например « сладка дума» Известни са им много неща, които са сладки, но как думата може да е сладка ? Трудността става още по голяма в поговорката : « Сладка дума железни врати отваря»

Трудностите, които децата срещат показват в какви насоки следва да се работи за речевото им развитие – да се обогатяват с нови понятия и да им се помага да осмислят, че с думи и съчетания от думи могат да се изразяват и други неща, които желаят да кажат хората («железен човек», « Сговорна дружина планина повдига» и др.)

Към края на периода децата все по- успешно се ориентират в звуковия състав на думите (откриват звукове независимо от мястото им в думата, а така също и броя им). Упражненията в това отношение ги подготвя за училище. Наред с откриването на звукове децата осъзнават, че изменението на един звук може да промени значението на думата (коси- боси- носи, пере –бере, гали – пали и др.). Интересно им е да обясняват промените.

3. Развитието на речта и мисленето е взаимно свързано и само за удобство постиженията на мисленето се разглеждат самостоятелно. Обяснимо е, че с по – широкото участие на децата в различни видове игри, учене, труд, общуване, необходимостта от мисловна активност (откриване на връзки и зависимости) се увеличава, а с това се допринася за извисяване на мисловните възможности. Те се изразяват в няколко насоки : обобщеност (докато тригодишните деца казват : « Нашият часовник звъни», шест – седемгодишните обобщават : « Всички часовници звънят»), абстрактност (използване и разбиране съдържанието на понятията с все по- широко съдържание – инструменти, превозни средства, мебели и др.), сравняване, доказване, разкриване на причини и следствия (« Навън е кално, защото вали дъжд», « Ако не си завържеш връзките на обувките, ще се спънеш и ще паднеш» и др.), изказване на съждения (« Зайчето има дълги уши»), на умозаключения (« Добрите деца не се бият. Петър не се бие. Той е добър» и др.), откриване на закономерности (« През зимата времето е студено»), и пр.

Ако отначало мисленето на децата е предметно - действено (като редят кубчета например свързват (оприличават) получаващото се с различни неща - къща, дворец т. е. мислят в процеса на практическата си активност), то постепенно преминава към нагледно - образно (представят си това което ще правят, на което ще играят и пристъпват към осъществяването му) и към края на периода мисленето им започва все повече да се характеризира като абстрактно- логично (изпълнявано с все по- общи понятия).

Мисловните връзки и зависимости при овладяването от децата отначало най- често са случайни, после – функционални и накрая – по съществени признаци. Някой от подходите обаче, може да се задържи по- дълго и това свидетелствува за интелектуалното развитие на детето. Изследването се извършва така : На детето се дават картички на които са нарисувани различни по съдържание, по цвят и по големина предмети. Предлага му се да разпредели картичките на групи както намери за добре. В тази негова дейност се открояват ясно и доминиращите подходи. Едни от децата поставят в групи картичките на които са нарисувани неща с едни и същи цветове или според големините им т.е. ръководят се от случайни, несъществени признаци. Други съставят

групи по взаимно свързаното им използване. Например в една група поставят картинките на които са нарисувани чаша, лъжица, хляб, кана с мляко, маса. Обяснението е , че трябва да се подредят на масата за закуска. В друга група слагат гардероб, закачалки, дрехи , за да има дрехите къде да се закачат и поставят и т.н., т.е. обединяватата е по функционалното използване на вещите. Останалите деца съставят група от инструменти, от мебели, от прибори, от съдове и т.н. или тяхната дейност се основава на съществени признаци, свидетелство за понятиино мислене. За неговото развитие в детските градини се включват игри, при които се иска от детето да се познае кой предмет в показана група е излишен

(например от – трион, чук, дърво; везни, термометър, очила ; ябълка, круша, дюла, морков и др.).

За развитие в единство на мисленето и речта на децата от предучилищна възраст проф. С. Аврамова (2) у нас създава оригинална и ефективна система. Емоционално учителката въвежда децата в подходяща проблемна ситуация. Например майка получила писмо от своя син граничар, прочела го и заплакала. За какво ли й пишел той ? Проблемността стимулира мисленето и децата изказват различни предложения. Приема се едно от тях- да речем, че е извършил геройска постъпка (хванал е с вярното си куче нарушител на границата) и е бил награден. Във връзка с това естествено възникват редица въпроси : Как са го посрещнали командирите, другарите му ? Какво са му казали ?, Как е станало награждаването и с какво ?, Как войникът се е отблагодарил на своето куче ? и др. Децата изказват различни мисли и другарите им избират тези, които са им най- харесали. Това подтиква участниците към по- изразителна, по-вълнуваща, по - художествена реч и тя става все по- разгърната, с повече полет на въображението и мисленето. Съставяните разкази имат свое въведение, изложение, заключение. Деца цялостно разказват групово сътвореното като се стремят да го допълват, обогатяват. Задача на децата в групата е да го открият и оценят.

3. Естествено в богатството от дейности нови достойнства придобива и паметта. Увеличава се нейния обем (количеството на съхраненото). Изменя се съдържанието ѝ. Наред с нагледните образи многократно се увеличават словестните. Това е основание паметта да започне да се определя като словестно- логична. И още нещо особено. Словестният материал се запомня по – лесно от нагледния. Обективните потребности от прибягване до придобити знания и опит правят паметта по- трайна и услужлива. Увеличават се средствата за заучаване. Освен повторенията на помощ идват целесъобразни прегрупирувания на материала. Така ако трябва да заучат думите – молив, зайче, шапка, тетрадка, дете, зелка , мнозина се улесняват като мислено свързват молив – тетрадка, зайче зелка, шапка – дете. Използват минал опит, осъществяват запомнянето като се ползват от свои думи (например, вместо – « спуснал се от върха злият вълк» деца възпроизвеждат « слязъл от гората лошият вълк», което им е по- лесно и свидетелствува за трансформацията, която са направили на словесния текст още при осмислянето и заучаването му.) . Увеличава се делът на волевото запомняне, а така също и на волевото спомняне, тъй като много повече се изисква при общуването активно да споделят за наученото, видяното, преживяното.

4. В ролевите игри и в обучението ускорено развитие получават и двата вида въображение - възпроизвеждащото (репродуциращото) и творческото. Първото се проявява при разказването, обясняването. Те се извършват улеснявани от нагледни образи на придобития опит. И възрастните се ползват от тях, макар и с различна степен на абстрактност. Едни «виждат» плана на предстоящото за излагане съдържание, други разположението му на страницата. Възпроизвеждащото въображение прави споделяното от децата по- пълно и точно.

Висок подем бележи творческото въображение, за което допринасят наред с игрите, още рисуването, приказките, драматизациите, апликациите, дейностите за конструиране и др. В тях и чрез тях, в зависимост от подхода на възрастните, децата дават простор на творческото си въображение. Пътешестват чрез игрите в Космоса и в подводния свят, отразяват в рисунки чрез причудливи съчетания на цветове свои преживявания и желания, приобщават се към завладяващи, незнайни приказни истории, съчиняват невероятни срещи, разговори и действия в които или

самите деца са герои или предават замисленото чрез куклени представления, строят невиджани двоци, замъци, машини.

Творческото въображение на децата в тази възраст се отличава с две особености: То е много силно т.е. те лесно измислят богати на образи и действия приключения, сюжети в рисунки и драматизации, сглобяват и назовават луноходи и др, но сътворяваните «технически устройства» не носят в себе си белези за практическо осъществяване, поради малкото знания и опит на децата, и в този смисъл не са реалистични. Това се разглежда като слабост на детското въображение. Тя обаче, не е основание да се подценява. Въображението е като снегът. Колкото повече вали, толкова натрупването е по голямо или, казано с други думи, колкото предоставяните възможности на децата да дават простор на своето въображение са по-целенасочено и редовно осигурявани, толкова условията за израстването им като творци са по-големи. Налаганите ограничения да рисуват къщичка както им се показва, да оцветяват покрива ѝ обезателно с червен цвят, да направят апликация точно като образца и т.н., превърнато в система, препятства и осъскатява полета на въображението, лишава обществото от бъдещи творци. Сензитивността на периода за разцвет на въображението трябва да се оползотворява, защото премине ли, не се ли формират през него значими достойнства на личността, по-нататък каквито и грижи да се полагат, размахът и резултатите на въображението не могат да бъдат желаните. Същото се отнася например и при овладяването на музикален инструмент. Ви дни композитори като Кабалевски и др. споделят, че правото което техните учители са им давали да съчиняват и изпълняват свои музикални произведения са ги приобщици към музикалното изкуство и са им открили перспективи за развитие. Свеждането на цялото обучение до овладяването на техники, както признават творците, би ги отблъснало от дейността на която са посветили живота си. Творчеството се разпалва като огънят и започва да гори все по-буйно, превръща се в желана, волева дейност, самостоятелна по своя характер. Разбира се от нищо не става нещо. И творчеството, за да избоява са потребни условия – общуване с даден вид творчество, умело въвеждане в неговите тайни и сложности, постепенно натрупване на познания и опит. Важното е двете дейности - учението и творчеството да са в единство, взаимно да се мотивират и допълват. Практиката на обучението в продължение на години да не се съпътства с творчески изяви на децата и след време да се очаква, че може да се появят желание и способности за творчество, най-често са илюзорни. Да се насърча личността към творчество, това означава да се увлича, да се печели за творчески изяви и да постига все по-ярки постижения в тях. Детството е важно начало за това.

6. Предучилищната възраст е сензитивна и за развитието на чувствата. Както пояснява А. Валон (5), към четвъртата година в полето на вниманието на детето попадат правилата за поведение и дейност. То заучава все повече, стреми се да ги спазва, а и възрастните изискват това, и когато постъпва както е прието и желателно, преживява приятни чувства, знае кой е източникъа за тях. При противоречия между усвоените норми и образци, чувствата са с отрицателен знак-неприятни. Нравствените оценки отвън се превръщат все повече в собствени. В резултат чувствата се обогатяват по съдържание, свързват се с взаимоотношенията, с успехи в ученето, с възприемането на красиво в природата и изкуствата и в създаване, според силите си, на красиви неща, с което се обособяват и трите основни групи чувства – нравствени, познавателни и естетически. Те все повече започват да се отличават с важни качества. Стават по-устойчиви и по-обобщени (добро е например всичко, с което не се прави лошо на другите). Руският психолог Корнилов питал деца от различни възрасти защо не бива да се бият? Малките обяснявали, за да не попадне нещо в окоето на другарчето им, по-големите- за да не ги заведат в полицията, а децата от предучилищна възраст обобщавали,

че е «обидно да биеш другаря си». Чувствата вече не се пораждат само под външни внушения, а се свързват със собствените отношения т.е. пречупват се през личните критерии. Това прави внушаемостта по-ограничена. За развитието на чувствата допринасят както познанията и практическият опит на децата, така и общуването с различните видове изкуства. Голяма е ролята на възрастните за развитие на чувствата, тъй като техните оценки се възприемат от децата и се превръщат в тяхно отношение. Наред с положителни чувства, присъщи на децата в тази възраст, са и чувства за неудобство, срам, вина.

Децата ярко изразяват своите чувства при слушане на приказки. Те прекъсват разказващия, задават въпроси, намесват се със свои спомени, изразяване на отношения и др. Хубави за тях са приказките и пиесите, които имат добър край. Обичат смешното и сами си създават ситуации, при които, както се казва, се заливат от смях. Достатъчно е някое от момиченцата да намъкне обувки с висок ток и да започне да ходи като се кълчи, за да се смее волно цялата група или дори само да сложи на пухеното коте шапка. Преиначеното съдържание на думи е търсен повод за смях (например: «Един човек си имал вилица (има се прдвид вила), в която живеел. Решил да отиде на гости на свой приятел в котела (хотела). Там си хапнали сечено (печено) и си пиинали вола (вода)» и т.н.).

Емоционалната възбудимост е все още голяма. Задръжните процеси са недостатъчни. Така когато учителката съобщава на децата, че през пролетта пойните птички дошли и започнали да пеят, това поражда асоциации у децата и те започват да чуроликат. Не са изключени афектни състояния, които често са следствие от несправедливост, умора , неформирани умения да отстъпват, да се отнасят внимателно към другарчетата си и др.

Чувствата могат да се преживяват пасивно или да се превръщат в мотиви за дейност, да подбуждат децата към определени постъпки. Ако едно дете например е огорчено от друго или то не дава играчката си на другарчето му да я види, да си поиграе с нея, умелата намеса на възрастния е в състояние да стимулира постъпилото не добре да се извини, да убеди неотстъпващото колко е добре да зарадва приятелчето си и др.

7. Дейностите в които участва детето, спазването на правила в поведението, увеличаването на самостоятелността и отговорностите са условия за укрепване и развитие на волята. То се осъществява в няколко посоки : умения за старателно изпълнение на възложени цели и на съзнателно, самостоятелно поставени; изпълняване по система от правила, изисквания ; ръководене от социални и нравствени мотиви; увеличаване дела на вътрешния самоконтрол ; нарастваща настойчивост при преодоляване на трудности.

За осъществяването на волевата активност допринася регулиращата роля на речта. Децата се самонасърчават, напомнят си за потребното, оценяват извършеното, предвиждат при необходимост корекции. Сравняват се с другите. Работят по- съсредоточено и организирано.

Волевата дейност включва два момента: подготвителен – осмисляне на целта, планиране на начините, средствата за нейното постигане и изпълнителен – практическо реализиране на волевата активност

Волята на децата зависи много от подхода на възрастните. Докато насърченията я укрепват, подценяванията на детето я отслабват. Включването му в достъпни дейности, в които успява, осигурява волева готовност и мобилизация. Системните неуспехи раждат безволие. Волята започва да се мотивира не само от награди и похвали, но и от усвоени морални ценности, от желанието за социални проявления и добри дела. Важен принос имат игрите (по силата на обективните обстоятелства изискват волеви усилия), примерът на околните, мотивацията.

Срещат се отрицателни прояви на воля (негативизъм , инат), причини за които са грубо налагане властта на възрастни (авторитарен стил на взаимоотношения), както и отсъствие на последователност и единство в изискванията. Изземването от децата на дейности, в които е потребно да превъзмогват достъпни трудности, отменянето им още от малки да проявяват усилия при самообслужване и др. пък е условие за безволевост (отказване или незавършване на започнатото).

Начална училищна възраст

Обхваща възрастта от 6 – 7 г. до 10 – 11 г (1 – 3 или до 4 кл.). В 110 страни на света, където се цени развитието на детето, началното училищно обучение започва от 6 г., а в Англия от 5. Отчита се, че при съвременните условия на живот, на материална и духовна култура, младите поколения по- рано навлизат в основните възрастови периоди, отколкото техните връстници преди половин век. Наблюдава се ускорено физическо и психическо развитие известно като акселерация. Като се взема под внимание и обстоятелството, че обучението от специалисти осигурява по- високо равнище на образование и развитие на учениците, се използват различни подходи в организацията на учебно – възпитателната дейност. В някои страни (например Румъния) началните учители са специализирани за работа в отделни възрасти и всяка нова учебна година те поемат класа в съответствие с подготовката си (1 или 2 и т. н.). Практикува се и предметна система – всеки учител от първи клас води една до две учебни дисциплини (един се специализира по роден език, друг по математика, трети по пеене и музика, четвърти по физическо възпитание и т.н.). Вариант е и завършване на началното училище за три години и преминаване на учениците в следващата (прогимназиална) образователна степен (например в Русия), с което се започва системно обучение по науките, осъществявано от специалисти.

Държи се децата да тръгват на училище, когато са навлезли в подходящия за целта сензитивен период (на повишена възприемчивост към дадени страни от действителността). Той се познава по три основни признаци : 1. Повишен е интересът на децата към придобиването на знания и опит. 2. Вниманието им е отправено към разбиране значението на символи и тяхното овладяване (букви, цифри) и 3. Активността им се пренасочва от действията, присъщи на игрите, към резултатите – свойствени за труда).

17. Физическа дееспособност и отражение на промените в начина на живот върху развитието на детето от началното училище

Периодът е благоприятен за по-нататъшно разгръщане на физическите и умствените сили на детето. Продължава съзряването на организма. Пропорционално се увеличават ръста и теглото (с 0,5 см. на година и с 200 г. месечно). Подобрява се вместимостта на белите дробове, а с това кислородната обмяна и работоспособността. Укрепва мускулната система (уплътнява се мускулната тъкан). Расте броят на белите кръвни телца в кръвта, което повишава съпротивителната сила на организма срещу заболявания. Работата на сърцето се облекчава от разширяване диаметъра на кървоносните съдове и с това благоприятства за физическата и интелектуална дееспособност на личността. Ритмично е функционирането на жлезите с вътрешна секреция. Мозъкът в края на периода достига до 1400 гр. Особено силно се развиват челните полукулба. Задълбочават се мозъчните извивки. Усилват се процесите на задържане (отгук и възможностите за по- добра дисциплина). Все още развиващият се организъм среща и трудности, които сладва да се имат предвид. По-бързо се изразходва запасът от енергия в нервните клетки. Това налага децата да се предпазват от пренапрежение и да се съблюдава съответстващия за възрастта режим на деня. Значителното количество хрущялна тъкан в костната система задължава да се държи за правилна стойка на децата на работното място, за периодични промяна на позата и движения.

Постъпването на децата в училище променя в значителна степен начина на техния живот.

1. Свободният избор на дейности в игрите се заменя с ежедневна задължителна учебна дейност.
2. Денят се разделя между пребиваване на детето в училище (със сложни взаимодействия между учител – ученик – съученици) и у дома.

3. Бързо се натрупват множество изисквания към детето и непознатата преди настойчивост за тяхното изпълнение (в училището и в семейството)
4. Най – важна дейност за околните и за самото дете става ученето. Това изменя позицията му. От една страна то се самосъзнава и приема от другите като пораснало, което го прави гордо, а от друга разбира , че участва в сложно, трудно и отговорно дело, което го притеснява.
5. Позицията на детето сред съучениците и във взаимоотношенията с учителя все повече се определя от постиженията му в ученето.
6. Детето сравнява себе си със съучениците и това влияе върху самочувствието му.
7. Дейностите в училището се обогатяват и усложняват по съдържание (децата изучават различни учебни предмети). Това изисква продължително мобилизиране и проявяване на волеви усилия.

Дълбоките промени в начина на живот на ученика от началното училище предявяват към него много по- високи изисквания от преди и това е условие за по- нататъшно извисяване на психическото му развитие, но при положение, че притежава необходимата зрелост за новата дейност. Иначе невъзможността да се справя със задачите го подтиска и действа отрицателно на развитието. Освен посочените в началото три основни измерения на зрелостта за училище, следва допълнително да отбележим и други съществени : детето да е здраво, с добро самочувствие, с навици за самоорганизация, с мотиви за учене, с умения за общуване и сътрудничество, за волева самостоятелна активност и др.

Как ще се развива детето в училище зависи много от учителя- от личните му качества и от начините на работа. Те са значими през целия учебно- възпитателен процес и още от първите взаимодействия с първокласниците. Потребно е да се обърне специално внимание на три от тях :

1. Децата още нямат свои критерии за самооценяване и затова определящо е отношението на учителя. Той може да вдъхне вяра в силите на детето и да го направи успяващо или да прекърши крилете му за полет в познанието. Педагогическото майсторство е в способността му да постигне първото, а за това се изискват няколко неща : да обича децата и у всяко да вижда нещо положително, красиво, за което да го цени, на което да се опира при своето общуване (у едни да подчертава скромността, у други прилежността, у трети – услужливостта, другарската отзивчивост, у четвърти – физическата сила, у пети – чувството за хумор, у шести – проявяваното трудолюбие при дежурства в класа, в трудови дни, в помощ на родителите и т. н.). Само учителят, който цени за нещо ученика може да го печели емоционално и да го приобщава към ученето и училището. Тук се отнася и способността му да вижда и никога да не отминава и най- малкото и най- незначителното напредване в познанието и дисциплината. Да не се забравя, че успехът, колкото и малък да е той поражда старание, а неуспехът демобилизира, внушава у личността чувство за непълноценност. Винаги когато се тръгва от малкото, може да се постигне голямото. И това се отнася както за учителя, така и за родителите. В стремежа на родители изведнъж да постигнат максималното, придружен от грубости в отношенията, от постоянно високо оценяване на чуждите деца и подценяване на своето, такива родители вместо да помагат все повече вредят за развитието на детето. Винаги, когато се тръгва от малкото, може да се постигне голямото.

2. Всички хора са различни. Естествено такива са и децата. В различията, разнообразията е красотата на природата и на обществото. Различията между учениците следва да се ценят, да се изтъкват като достойнства в класа (какво би било ако той приличаше както сбор от еднакви сериинно произведени вещи !). На тази основа всяко дете да има позиция и самочувствие. Различия ще има в бързината на учене, но това не означава, че по-бавните са по – лоши и те трябва да се стесняват и да бъдат упрекувани. Изследвания показват, че бързо усвояващите , често бързо и забравят, за разлика от по- бавните. Очевидно едни са в едно по – добри, а други - в друго. Тогава справедливостта изисква да се уважават различията и да не се прибързва в оценките. Ч. Дарвин, Карл Линей, Айнщайн и др. светила в науката са били посредствени в училище, но животът им е отсѝдил други оценки. Така, че уважението и вниателните отношения към всяко дете са

показател за култура на педагога и за чиста съвест по отношение на тяхното бъдеще. Те трябва да се проявяват и да са неотменни от първата среща с учениците

3. Известна е приказката за секирата и търнокопа. Когато той я попитал защо блести, секирата отговорила : « Защото всеки ден отивам в гората за дърва. В труда намирам лъскавината аз». Същото е и по отношение развитието на учениците в класа. Тези, които постоянно участват в учебния процес получават познания и високо психическо развитие. Пасивно присъстващите неизбежно изостават. Ако оприличим съзнанието на учениците като система от лампички, които светват при участие и угасват при неучастие, то бихме забелязали твърде пъстра картина. На едни ученици системите им постоянно светят, постоянно са активни и те напредват най- бързо и сигурно, Други от време на време се включват и системите им светват- това са ученици с различни пропуски в подготовката и във възможностите си. Трети – присъстват телом в класа и естествените последици са обясними. Достатъчно е да се потърсят причините за тези явления, за да се види, че начинът на работа на учителя има свой принос за това. Добре позната е практиката при която учителят беседва обикновено с част от учениците в класа, а останалите понякога ги изненадва с въпроси, на които смутени те мълчат или грешат в отговорите.

Развиващото обучение изисква у учениците да се създаде навик за системно участие в урока. Това е възможно ако се започне нов начин на общуване още от първите срещи на учителя с учениците. Има различни варианти. Единият е учителят след като зададе въпрос към учениците, да осигури необходимата пауза да помислят (защото има уверени ученици, които вдигат ръка дори преди още учителят да е задал въпроса) и да поиска всеки да намисли отговор- какъвто и да е той, верен или неверен, и да вдигне ръка. Да не посочва кой да отговори докато не постигне целта (желателно е предварително да обясни, че не е грешно, ако някои сгрешат, грешно е и е неприятно ако не помислят и не си съставят, подготвят оговор. С това освобождава учениците от притеснение). Нека не един, а няколко ученици да дадат отговор, а при грешка, без всякакво изразяване на недоволство да се обсъди кога може да се сгреша и да се благодари на детето, че е дало възможност да се разгледа важен въпрос. Отначало беседата тръгва по- бавно, но значимото е, че учителят повежда целия клас в познавателната дейност и постепенно, при тези условия, процесът се ускорява. Друг вариант, който може да се използва за разнообразие е да се предложи никой да не вдига ръка, а учителят или някой от учениците ще посочва кои да отговорят на въпросите. Обяснимо е, че при тази ситуация възможността всеки да бъде вдигнат е голяма и това действа мобилизиращо. Разбира се отново се спазва пот ребната пауза. Полезно в началните класове, особено в обучението по математика, е учениците да съобщават отговора на ухото на учителя, който отива до всеки или да взимат цифрата - отговор в ръка и да му я показват. Възможно е по даден знак да вдигат цифрата – резултат от решението или в обучението по граматика- различно оцветени лентички за определяне части на речта (глаголи, прилагателни, наречия и др). В се по – широко приложение имат и индивидуално предлаганите задачи. Важното е в обучението да се осигурява активна, самостоятелна дейност на всеки ученик и това чрез фломите на работа още от първите часове да се превърне в навик .

18. Развитие на възприятията, вниманието и паметта на учениците от началното училище

Най-съществено за възприятията е по-нататъшното усъвършенстване на наблюдението. То се предизвиква все повече не от външни, случайни обстоятелства, а от развиващите се потребности и интереси на учениците. Наблюдението придобива нови достойнства. От ориентирно главно към действията, целенасочено се отправя към връзки и зависимости, към качества и особености на разглежданите обекти. От фрагментарно, става по- системно. Увеличава се делът на волевото наблюдение пред неволевото, макар последното да не загубва своето значение и място в познавателната активност на детето. Познанията и опитът правят наблюдението по- осмислено и благоприятстват за разширяване на неговия обхват. Изискванията

в обучението го превръщат в специален вид дейност. При осъществяване на наблюдението се постига по-добра координация между зрителните и слуховите възприятия. Децата са в състояние и сами да си поставят задачи за наблюдение. Контролът отвън се съпътства все повече и от самоконтрол, самоорганизиране и самонасочване. Учениците обичат да подражават на учителя, на съученици, да сравняват своето поведение и дейност с тяхното. Разгръща се стремеж за изпреварване, за премерване на силите, необходимост от участие в уроците.

Обучението по музика и пеене спомага за развитие и усъвършенстване на музикалните възприятия (за по-вярно диференциране на височини). Придобиваните познания и опит по други учебни предмети развива у учениците умения за възприемане на различия между сходни растения (бор, ела, смърч и др.), между техни плодове (пшеница, ечемик, овес и пр.), между нюанси в цветовете. Свой принос за мобилизиране, организиране и направляване на възприятията има речта на децата.

Възприятията като съществен процес, който се нарежда сред челните места на психическата дейност, обуславят необходимостта от престижното им присъствие в учебно-възпитателния процес - от максимално онагледяване на преподаваното учебно съдържание. То се постига чрез непосредствено възприемане на изучавани обекти или изобразени на картини, диапозитиви, филми, а така също чрез умело конкретно-образно разказване. Онагледяването благоприятства за осмисляне от децата на знанията и ги предпазва от вербализъм (механично заучаване на думи без да ги разбират).

Възприятията са по-пълни и трайни, когато се съчетават с подходящи практически дейности на учениците. Направен бил следния опит: На ученици от два съседни класа на една и съща възраст бил показан макет на катеричка. В първия клас учениците трябвало да разгледат катеричката, а във втория - да я нарисуват. После учителките поискали децата писмено да опишат катеричката. Описанията на учениците, които само възприемали обекта били по-повърхностни, без да включват редица детайли и особености. Другите деца още по време на рисуването обръщали внимание на цвета на очите на катеричката, на различия в цвета на козината, на дължината и броя на мустачките, броя на пръстите на краката и др. и всичко това отличило описанията им като много по-пълни. Възприятието следователно има развитие и то зависи от неговата организация. А. Бине и В. Щерн разкриват етапи през които възходящо минава възприятието и етапа на който то се намира зависи не само и не толкова от календарната, а от социалната възраст на детето, от степенята на неговата подготовка. По изследванията на двамата автори (например при възприемане на картина) децата най-напред назовават отделни предмети, после описват част от видяното и накрая свързват (интегрират) в цялостна система възприеманото. Това им позволява по-пълно и вярно да го обясняват.

Възприятията на децата в началната училищна възраст имат някои слабости:

1. Влияят се от ярки нагледни признаци, впечатляващи, привличащи вниманието и пропускат други, макар и важни страни от възприеманото. Така, когато на първокласници учителката показва чашки върху чиници, те без колебание и затруднение казват, че чашките и чиниците са по-равно (колкото са чашките, толкова са и чиниците). Достатъчно е обаче, чашките да бъдат взети и поставени една до друга, за да започнат децата да утвърждават, че чиниците са повече от чашките, т.е. правят съжденията си по случайния, но силен признак на по-голямото пространство заемано от чиниците. Възприятията им в известна степен са прибързани, не са многопосочни, цялостни. Когато слушат разказ, отделен момент от него може да ги завладее и да не обърнат внимание на други, да отбегнат от погледа им (например да се радват, че Червената шапчица е отишла да занесе храна на своята баба, да ги завладява песничката, която тя пее и да пропуснат, да не ги смуги това, че някой преди нея почукал на вратата на старата жена).

2. Възприятията са тясно свързани с емоциите. Децата по-добре възприемат това, което ги вълнува.

3. Затрудняват се при възприемането на време (година, век, епоха) и пространства (километри). По-добре възприемат минута, но често намаляват продължителността ѝ. При възприемане на по-големи интервали от време - 5, 10, 15 м. много пъти удължават времето.

Обикновено колкото даден интервал от време е наситен с повече впечатления и дейности, толкова децата го възприемат като по- кратък.

Бързото говорене пречи на децата да възприемат пълно и да осмислят съдържанието. Това задължава речта на възрастния да е по- бавна и изразителна, с необходими паузи.

Укрепването на нервната система, придобитият опит в изминатия жизнен път и повишените изисквания в училището подобряват възможностите на вниманието. Много са все още нещата в околната среда, които предизвикват, грабват вниманието, дават простор на неволевите му изяви, но същевременно се е създал и навик за отправяне на вниманието по своя воля към определени обекти и за това допринася в значителна степен дейността в училище. Тя изисква да се управлява вниманието, да се насочва там, където е потребно и нещо повече, да се задържа по- продължително време. По този начин може да се каже, че то става по- организирано и дисциплинирано. Четенето, писането и другите учебни задачи налагат да се правят тънки диференцировки на символите, за да не се греша, да се проследява и контролира извънрешаваното, а това задължава вниманието да бъде по- съсредоточено и да не се отклонява, разсейва. По силата на обективните обстоятелства вниманието укрепва и се развива и в тези отношения. В учебния час, а и при смяната на няколко учебни дейности през деня е необходимо вниманието бързо да се превключва, да се настройва и подчинява на възлаганата нова активност. Все по- присъща му става и тази възможност. Разширява се обхватът на вниманието и то става по- осмислено т.е. децата – ученици разбират, че трябва да внимават и се стараят. Независимо от това обаче, вниманието има да изминава още път на своето развитие и неизбежни в тази възраст са някои слабости. Една от тях е, че по- бързо настъпва умора на вниманието. Това е основание да се търсят начини и средства, чрез които да се възстановява и поддържа неговата работоспособност. Такива са открити и се използват умело от организаторите на учебното дело и от много учители. Психологическата наука е установила, че за да се отморява вниманието и да се продължава неговата дееспособност, колкото и парадоксално да се вижда, но то трябва, макар и за малко да се разсейва, отклонява, да се осигуряват микропаузи, през които вниманието да си почива и да набира енергия за основната своя активност. Известно е, че в еднообразната обстановка на пустинята вниманието на шафьорите скоро отслабва, преспива им се и това ги затруднява в управляването на автомобила. Не е така в пъстрата панорама на движения по нашите пътища. Вниманието постоянно е посрещано от различни гледки, които като го привличат за малки интервали от време, гарантират неговата будност, работоспособност. Не случайно шафьорите закачат на предното стъкло за обратно виждане някакъв или някакви висящи предмети, които от неравностите на пътя се люлеят различно и осигуряват със своето разнообразие потребните микропаузи на вниманието. Също така никой не поставя работните си маса или бюро срещу стената, което многократно ще намали продуктивните му интелектуални възможности, а така, че погледът му да може да се плъзга в пространството навън с неговите променящи се обстоятелства и след известни разсейвания, личността да се заема с нови сили за своето дело. Щом това е така, то и на учениците следва да се гарантират условия за микропаузи на вниманието. За целта в класните стаи на съвременните училища има аквариуми или кафези с птички. Несинхронизираните движения, скачания, пеене привличат вниманието на учениците и периодично в процеса на работата те поглеждат към присъстващите интересни и любими обитатели, превключват за момент вниманието и отново се съсредоточават по- добре в основната дейност. Естествено разсейванията в началото са по –големи, но постепенно те стават в границите на минимално потребното. Форми на отморяване на вниманието, които използват учители, е разказването след известна напрегната дейност, на нещо любопитно, смешно за учениците, което ги ободрява за продължаване на учебния труд. Полезно е да се сменя волево с неволево внимание (четенето да се разнообразява с гатанки, с рецитиране на емоционални стихчета, с илюстриране на основни моменти от съдържанието на четивото, решаването на задачи да се включва в подходящи дидактични игри и др.)

Забележителна е силната памет на учениците от началните класове. Достатъчно е учителят да прочете новото четиво, след това да сторят това един или двама първокласници, които до училището са придобили необходимите умения, за да продължат да « четат» без грешка почти

всички ученици. Това може да заблуди рядко учителя. Той знае, че учениците са запомнили текста и го възпроизвеждат без реално да четат. Затова им предлага да прочитат отделни думи и изречения, да продължат да четат от дадено място. Така разбира за действителните четивни умения на учениците и допринася за напредване в придобиването им. Същото е и в следващите класове по отношение на преподадените уроци. Учениците са в състояние да ги разкажат буквално. Превърнал се в навик този начин на учене, ако своевременно не са взети мерки за недопускане на неговото формиране, след това става причина за изоставане на ученици в прогимназията, когато обемът на уроците се увеличава и запомнянето им така както са изложени от учителя или в учебниците става невъзможно. Това показва, че силата на паметта в началната училищна възраст, може да се утвърди като голяма слабост с лоши последствия, ако се допусне механичното ѝ функциониране (заучаването наизуст). Оттук съществена задача на началния учител е да научи учениците как да учат. То включва да се проверява разбират ли съдържанието на отделни думи, изречения, умеят ли да отговарят на въпроси, да правят план на прочетеното (нещо което не им се отдава лесно, тъй като изисква систематизиране и обобщаване) и да говорят по отделни точки не в последователен ред, да разказват със свои думи и да обясняват не само новото, а и от преди изученото. Важно е децата да придобият умения да се самоконтролират по посочените начини, тъй като отначало те четат без да проверяват какво са запомнили. Така вместо механично заучаване се формира смислово (логическо).

Към положителните страни на паметта могат да бъдат отнесени увеличаване на конкретно впечатлилото и възприетото от учениците, и на все по-абстрактно понятиино съдържание (граматически, математически, природонаучни, исторически и др. категории и правила) т.е. разширява се обемът на паметта. Волевото заучаване започва да преобладава. По-трайно става заученото, особено потребното им, приложимото в това което желаят и ги интересува или, както се изразява А.Н. Леонтиев, което има за тях личностен смисъл. Той е обогатен от чувства, които влияят на бързината и трайността на запомнянето. На деца от първи, втори и трети клас били давани 25 картинки с предложение да ги разпределят по групи. После искали да назоват картинките, които са запомнили. Установено било, че с възрастта броят им нараствал.

Необходимостта децата да изявяват своята подготовка в училище, а и извън него, предава и на спомнянето волев характер и то се извършва по-лесно, по-бързо и по-пълно.

19. Развитие на въображението, мисленето, чувствата и волята на учениците от началното училище

Въображението или фантазията на учениците от тази възраст придобива нови възможности. Разказите, обясненията, които се основават на възпроизвеждащото въображение, стават по – разгърнати, последователни и обосновани, по-свободни (в зависимост от обучението) по начините на изложение. С още повече новообразования се отличава творческото въображение.

1. То се утвърждава като желано, целенасочено проявление. С удоволствие учениците продължават съдържанието на четива или достройват онова, което е било преди неговото начало, пишат съчиения, съставят задачи, композират музика по текстове или по свои стихчета, рисуват по творчески обогатени представи, конструират. Още първокласниците обичат да измислят разказчета по картинките в буквава.
2. Творчеството започва да се отличава с все по-голяма реалистичност т.е. познанията и опита на децата прави сътворяването от тях по-близко до действителността, с повече възможности за осъществяване. Съчиненията им например не само са по-богати по съдържание, но и отразяват оригинално и остроумно измислени ситуации на отрицателни взаимоотношения и положителното им разрешаване. Конструират технически устройства с многофункционални възможности («самолети, които летят и плуват», «кранове, които вървят и летят» и др.).

3. Нагледните образи се съчетават с все по-обща, понятиини, което предава на въображението им по-изразен словесен (вербален) характер. Измисляните приказки са с по-богати сюжети, с причудливи по характеристики на герои от различни планети и др.
4. Образите на въображението са наситени с много повече подробности. Например при рисуване на пролетна картина те, за разлика от децата в предходната възраст, не просто изобразяват дървета и цветя, а се стараят чрез подробности да им предат видови отличия (кокичета, зимбюли, лалета и др.). Присъстват и хора, които извършват различни дейности т.е. децата отразяват причинни връзки и зависимости.

Успехите на дейността в училище зависят от развитата способност на учениците преди практически да я изпълняват, да я извършват в ума, да проверяват и да корегират при необходимост осъществяването ѝ. Потребно е да я планират, да избират средствата с които ще си служат, последователността в която ще я провеждат и др. Наложително е с една дума понататъшно развитие на мисленето. Този процес има свои особености. Функционалният подход, за който говорихме като проявяващ се в предучилищна възраст, тук отслабва. Под влияние на обучението се развива по нататък способността за обобщаване. Отначало наред със съществени признаци, учениците понякога прибавят и несъществени (например ябълката е плод, расте на дървото. Ябълките са червени, зелени, кисели и сладки. Вътре има семенца.). Постепенно същественият признак излиза на преден план, не се редополога с други и става определящ, извършва се подчинение на вид към род (пчелата, осата, мухата-са насекоми, думите, които показват действия са глаголи, а тези - качества – прилагателни и др.). По-сигурни и точни стават мисловните операции. Така сравняването най-напред е по отделен впечатляващ признак – сходство или различие и за един признак се съди по друг («доматът и ябълката си приличат, защото са червени»), от две чашки еднакво пълни с ориз, при изсипване на ориза от едната в чиния, «той е повече», от две различни по големина кутии по-тежка за децата е по-голямата и се изненадват, че това не е така, когато ги вземат в ръце и установят, че малката е пълна и по-тежка, героите от четивата оценяват за добри или лоши по едно тяхно качество или по отделна проява и др.) Не след дълго разширяват основана на сравняването, започват да съотнасят изходното с промененото състояние на нещата, да се освобождават от влиянието на силни нагледни признаци т.е. да си служат правомерно със сравняването. В първата година на обучението при запознаване с числата и действията с тях е потребен предметен анализ, за да осмислят децата съдържанието им. После като преминават през редица още етапи (опора на представи, на цифри, гласно говорене) придобиват умения за пълноценна математическа дейност в ума. В хода на обучението учениците се научават по-вярно да оценяват, да откриват причини и следствия (когато увеличаваме едно от събираемите, расте и сбора; при размяна на местата на събираемите, сборът не се променя и др.), да доказват (какви прояви говорят за определени качества на герои), да предвиждат начините по които трябва да постъпват в състезателни игри – например на нардна топка, за да спечели техният отбор и пр. Научават се да правят верни съждения и умозаклучения (изреченията са прости и сложни; прилагателните са свързани със съществителните по род и чифло. Думите мека, пухкава са прилагателни. Те трябва да са по род и число като съществителното – например мека, пухкава възглавница или меки, пухкави възглавници).

За развитието на мисленето на учениците важно е да им се предоставят възможности все по-самостоятелно да извършват мисловни операции, да откриват пролблеми, достъпни правила и закономерности. Руският изследовател Амонашвили (9) предлагал на ученици от началното училище да оценяват и да се самооценяват в различни дейности и след това сравнявал техните умения с тези на други техни връстници, оценявани само от учителя. Резултатите били в полза на първите ученици. Те били активни и използвали при оценяването редица показатели, докато връстниците им били пасивни и ако при настояване някой взимал отношение, то било повърхностно-по отделен признак.

Заедно със знанията се обогатяват интелектуалните, нравствените и естетическите чувства. Общи техни характеристики са естественото им проявление, яркото им външно изразяване с

тенденция към овладяване и устойчивост. Децата се отличават със своята жизнерадостност. Преживяванията им имат повече основания и в този смисъл се задълбочават. Чувствата стават по-осъзнати.

Учениците проявяват интелектуални чувства свързани с познавателната дейност. Разширяват се и се усилват любознателността, удовлетвореността от успехи в ученето, от преодоляването на трудности (« Което е лесно, не е интересно»), от постигането на желани цели. Трудностите пораждаат напрежение, съмнения, неуспехите –тревожност, разочарование. Превъзможването на трудности е източник на вдъхновение, удивление, радост. С овладяване на четенето се повишава интересът към него и най- вече към сюжетната му страна. Четенето разширява, задълбочава знанията и преживяванията. Интересите са подвластни на подражание, не са постоянни, лесно и често се пренасочват и силно се влияят от одобрение, в това число от материализирано негово изразяване (отпечатване в тетрадките на пчелички, подписа на учителя и др.) . За отбелязване е, че така както учителите и родителите оценяват децата, така и те се самооценяват. Проявяват се различни равнища на тревожност, които се отразяват върху резултатите от дейността. Проведен бил опит, при които на учениците било предлагано на няколко пъти да решават математически задачи, но при четири различни мотивации: да се проверят способностите им, да се узнае срещат ли и какви трудности, при изразено съмнение, че ще се справят и просто да се поупражняват като резултатите нямат значение. Оказало се, че тревожните деца постигали най- високи успехи при последната инструкция.

Нравствените чувства стават по- диференцирани, по- мотивирани, а оттук по- сигурни и определено изразени. Развиват се и укрепват чувства за честност, достойнство, увереност, другарство, съпреживяване, съотнасяне към референтна група и др. Децата се самооценяват като другари по общите дейности в които участват и по взаимното подпомагане.

Естетическите чувства разширяват своите граници. Учениците откриват повече красота в проявите на литературни герои, в рисунките, песните, пиесите, в различни телевизионни програми, филми, в облеклото, в природата.

Какво ще бъде богатството на чувствата на учениците от тази възраст зависи не толкова от възможностите за по- широки общувания с околната природна и социална среда, а преди всичко и главно от два изключително важни фактори : от умението на възрастните да водят децата в света на значимото, доброто и красивото, да им го правят, чрез общуването и личния пример, достойние и от достъпното включване на учениците в познавателни, нравствени и естетически дейности. Тези обстоятелства са причина за по- малки и по-големи индивидуални различия в емоционалната ценностна система на личността.

Началното обучение със своята целенасочена и организирана дейност, с нарастващите изисквания към личността се основава на вече постигната волева активност на учениците и осъществява нов много значителен възход в нейното осъществяване. И това е така защото никога до училището децата не са поставяни в такива ситуации на постоянно нарастващи потребности от интелектуална и физическа мобилизация на силите, от самоконтрол, дисциплинираност, последователност и настойчивост в осъществяването на цели. Този процес, както е известно, не е лесен, но в крайна сметка е успешен и извежда малките ученици на качествено много по- високо равнище в своето себеовладяване, организиране и придобиване на чувство за отговорност, които са съществени страни на волевия акт. Те позволяват на учениците да съчетават желаното с необходимото и да неотстъпват пред трудностите, да избират от възможни средства и подходи оптималните, да се ръководят от по- високи критерии в своята дейност, да я корегират и поправят в съответствие с тях. Ето защо с основание може да се каже, че скокът във формирането на волята е най- голям и съществен в началната училищна възраст. Той е толкова по-лек, а и значим в зависимост от предшестващата подготвеност на децата в това отношение. Както всеки инструмент за дейност при неправомерно насилване може да се счупи, така и волята, вместо да бъде усъвършенствана и закалена, е в състояние да бъде скършена. Това зависи от такта на учителите и родителите. Той е разумен, когато постепенно се увеличават трудностите , при отчитане индивидуалните особености на децата, така че те да ги преодоляват, да успяват, да изпитват удовлетворение от постигнатото (или волята е тясно свързана с чувствата), когато не се

отминават и най- малките прояви на напредване и не се пропуска личността да бъде насърчена. В тези условия волята придобива и още важни качества като самостоятелност, сдържаност, увереност, решителност, смелост.

През периода се открояват и някои индивидуални различия обусловени както от типа на нервната система, така и от социалната среда. Едни от учениците са по –бързи, други – по- бавни, едни са импулсивни, други - сдържани, по- организирани или неорганизирани и др. Очертават се проявления и на индивидуални склонности- към словесно творчество, към математически, изобразителни, пластични дейности и пр.

Пубертетна възраст

Обхваща периода от 11- 12 до 15 г. Определя се като пубертетна възраст поради интензивното полово развитие на личността. Нарича се още преходна възраст, тъй като се извършва преминаване от детството към качествено нов период на развитие – ранно юношество, средна училищна възраст – междинна между началната и гимназиялната и възраст на подрастващите – на ускорено физически и формиращи се личности. Всички тези названия са с еднакво значение (синоними).

Пръв поставя проблема за пубертетната възраст Ж. Ж. Русо в бележитото негово съчинение « Емил или за възпитанието». Научното му разработване започва с труда на С. Хол « Израстването: неговата психология, а така също свързането му с физиологията, антропологията, социологията, секса, престъпността, религията и образованието».

За Ж.Ж. Русо възрастта е период « на бури и страсти». За Курт Левин - жизнен цикъл през който се осъществява преход от детската група към групата на възрастните, от позната към непозната област (все едно, че личността попада в голям и неизвестен град, където всичко ѝ е интересно и чуждо). Отличава се с отсъствието на ясност и поради това с неустойчивост на поведението, с неувереност в правилността на начините на постъпване, с изменение на перспективата – не днес, утре, а в бъдеще, с изграждане на свой индивидуален план, с придобивани противоречиви знания, личност (маргинална), която не е между децата, но не се чувства, че принадлежи и към възрастните.

Според Анри Валон пубертетната възраст настъпва. « когато дружба и съперничеството започнат да се основават не на общността или на антагонизма на изпълняваните задачи,...а на духовната близост или различия» (5).

Възрастта се оценява като криза на самосъзнанието, при преодоляването на която личността придобива чувство за индивидуалност, като период на трудности във възпитанието, на конфликтност и емоционална неустойчивост.

20. Характеристика на учениците от пубертетната възраст. Физическо развитие.

Възрастта на подрастващите е най- интересният, най-роман тичният, най- бурният и най – богатият на новообразования период в живота на човека. Той няма равен по темп и мащабност на извършваните промени. Най- съществени от тях са :

1. Всеобщ и бърз подем на жизнените сили
2. Дълбоко преустройство на организма
3. Ускорено създаване на човека (анатомично и функционално) и формиране на личността
4. Висок ръст на нравствените и интелектуалните сили.

Подрастващият се формира в полово отношение, но физическото и духовното му развитие още далеч не са завършени. Тяжната зрялост ще настъпи три- четири години по- късно. Учениците тук са любознателни, активни, шумни момчета и момичета, които всичко искат да видят, да разберат, да бъдат като възрастните. Не са удовлетворени да бъдат пасивни, да са странични наблюдатели на живота около тях. Постоянно желаят нещо да правят, да са дейни. Ето защо пубертетната възраст с право може да бъде оценена като възраст на търсеция ум, на жадния стремеж за познания, възраст на кипяща енергия и неспирни движения. Подрастващите лесно могат да бъдат познати в училище. Щом избие звънецът те са първите които изкачат от стайте и хукват навън, които оживено разговарят, жестикулират с ръце, смеят се. Да бъдат задържани е трудно. Те незабелязват своя шум, своята стремителност. Искат и са способни все по-самостоятелно да се организират и да участват в богатство от дейности, сред които предпочитани

са тези с изразена социална насоченост. Това са състезателни игри в които отбори представят класа, трудови дейности в помощ на възрастни хора и със здравословни проблеми. Не случайно в пубертетната възраст широк размах придобива скаутското движение.

Силен е стремежът за самостоятелност и независимост от родителите (за автономия), за инициативност в училището, за нови отношения на учителите към учениците, които не пренебрегват техните интереси и потребности, отношения на сътрудничество, на взаимно уважение и съветване.

Нравствените норми на поведение придобиват водеща роля. Подрастващите държат на честността, принципността, справедливостта. Възмущават се при закъсняване и неизпълняване на дадената дума, при непознаване и неразбиране проблемите на техни съученици. Проявяват готовност да оказват помощ.

Развитието на интелекта е така възходящо, че учениците не могат да задоволяват възникващите на негова основа почти поливалентни интереси и творчески търсения.

Не по-малко впечатляващо е физическото развитие. В периода подрастващите достигат почти ръста на възрастните. Средното увеличаване на ръста у момчетата за година е от 4 до 7 см. и стига до 8 – 10 см. към 15 г.. У момичетата израстването е най-интензивно към 13 г. За две години при тях ръстът може да се увеличи с 20 см. Изразено е израстването на крайниците. Изостава това на гърдите и на таза. В резултат се нарушава хармоничността на тялото, което особено безпокои момичетата. Дисхармонията се допълва и от по-бавното развитие на мускулите. Приръстът им е неравномерен (колебае се от 2 до 5 кг.) И все пак постепенно укрепва силата на мускулите, особено на момчетата, Това е основание те да се гордеят. При небалансираните съотношения на пропорциите на тялото движенията на подрастващите са резки и несъгласувани (некоординирани). При ходене размахват ръцете, позата им не е устойчива и лесно могат да се блъснат у други. Въпреки всичко това възрастта е сензитивна за постижения в спорта (каране на велосипед, кънки, ски, овладяване на танци, стилове за бързо плуване.) и в труда (майсторско изпълнение на сложни практически дейности), Всички тези и други прояви на подрастващите се отличават с ловкост, пластичност и красота.

Костната система укрепва, но процесът още не е завършен . Ето защо при отсъствие на многообразни движения, могат да се причинят деформации (изкривявания) на гръбначния стълб.

Неблагоприятна е връзката между развитието на сърцето, масата на тялото и състоянието на кръвоносните съдове. Обемът на сърцето се увеличава два пъти, тялото нараства – един и половина, а диаметърът на артериите остава стеснен. Оттук настъпват и противоречия с неблагоприятни отражения. Повишената работоспособност на сърцето т.е. възможностите му да изтласква повече кръв за единица време, среща понижено, ограничено възприемане, съществуване на съпротивление, противодействие. То води до повишаване на кръвното налягане, до напрежение на кръвоносно-съдовата система. Намалява притока на кръв към клетките. Това е причина за обща бледост на подрастващите, за отпадналост, която несправедливо се приема от някои за проява на ленивост. Не рядко се затруднява снабдяването с кръв на мозъка, което обуславя той по-бързо да се уморява, да е ограничена работоспособността му, да се получават замаявания на главата. И това е във време, когато младият човек иска да се изявява ярко в спорта и в труда, да впечатлява другарите си, да не отстъпва на възрастните. Интензивното изразходване на енергия, пренапрягането крие опасности от увреждания на сърцето (поява на шум и др). Ето защо отговорна задача на възрастните е да предпазват подрастващите от непосилни натоварвания. Срещат се и неблагоприятни отражения върху организма от засиленото функциониране на щетовидната жлеза, което е в състояние да породи сърдечни аритмии. С това не се изчерпват трудностите в пубертетната възраст.

Незадоволително е развитието на белите дробове, а оттук и необходимото обезпечаване с кислород на жизнената дейност. Дишането в известна степен е ускорено- 18- 22 вдишвания-издишвания в минута, но то не е в състояние да компенсират дефицита на кислород. Освен това, дишането на подрастващите е повърхностно, което допълнително утежнява осъществяването на кислородната обмяна и допринася за наблюдаваните негативни явления. В тези условия актуална

става задачата, особено в часовете по физическо възпитание, учениците да бъдат учени да дишат по-бавно, но по-дълбоко.

Развива се и се усъвършенства нервната система. Мозъкът на подрастващите по тегло и обем почти не се отличава от този на възрастните. Промените са главно качествени. Те се изразяват във формиране на челните полукълба, в задълбочаване на извивките и особено в увеличаване на връзките и зависимостите между мозъчните полета. Усилват се функционалните възможности на мозъка, за което важен дял има и обогатяването, усъвършенстване на речта. Тя допринася за повишаване на съзнателната активност на личността, на самовзискателността и самоконтрола. Все още обаче нервната система не може да издържа продължителни и силни психически натоварвания, Те са причина за превъзбуждане, за резки и бурни, макар и кратки, афектни реакции или за затормозяване. Отговорна задача е да се щади нервната система на подрастващите.

Сред особеностите на физическото развитие половото съзряване е основание периодът да се определя като пубертетна възраст. То е ускорено и влияе върху дейността на всички органи и системи. Не правят изключение мозъкът и сърцето. Появяват се така наречените вторични полови белези- у двата пола окосмявания под мишниците и около половите органи, изменение тембъра на гласа у момчетата, развитие на млечните жлези и начало на мензис у момичетата. Функционирането на половите жлези у момичетата започва от година- година и половина по-рано отколкото у момчетата. Следва се от свързани с него мисли, преживявания, влечения.

Половото съзряване не настъпва едновременно у всички подрастващи. У едни процесът е по-ускорен, а у други – по-забавен. Това влияе върху самосъзнанието и поведението им, така също и върху отношенията на околните. Момчетата по-бързо напредващи в половото формиране са с добро самочувствие, притежават увереност, сдържаност, нарастващи отговорност, разсъдителност. За това допринасят и възрастните, които гледат на тях като на по-големи, което ги ласкае и мотивира към повишена самовзискателност.

Момчетата с по-бавен темп на полово съзряване като се сравняват с онези свои връстници, които ги изпреварват, преживяват болезнено състоянието си, преследва ги затаявана, но тревожеща ги мисъл за причините на различията, подтискащо ги чувство за непълноценност. Невната възбуда и напрегнатост рефлектират в импулсивност (недостатъчна уравновесеност, сдържаност), в обща динамичност. Неизбежно за личността в тези условия е да търси компенсаторни механизми на поведение, които да поддържат благоприятно статуса ѝ сред съучениците и в собственото съзнание. Начините са различни. Едни от подрастващите демонстрират повишена свобода в общуването с момичетата, за разлика от изчервяващите и смущаващите се полови изпреварващи ги връстници, с което показват известно преимущество. Търсят го в по – естравагантни прически, облекла, впечатляващи пръстени, обеци, в заемане на лидерски позиции в класа, в приятелската група, в налагане на своята воля. Някои подтиснати се поставят в услуга на видимо «по-големите» край тях (по ръст и в полово отношение)

Дразни ги покровителственото отношение на възрастните като към деца.

Момичетата не преживяват така драматично различията в половото съзряване. Както при момчетата и тук изпреварващите са по-спокойни, по-уверени, но не са малко и тези, които по-бързият темп ги смущава и те го приемат по-скоро като недостатък, отколкото като преимущество. Две трудности са причина общо за известни безпокойства на изпреварващите. Приятно им е, че по-големи момчета им обръщат внимание, но не могат да се примирят с това, че на тях те често не гледат като на личности, а като на обекти за секс. Другата трудност е в общуването с връстниците. Израстналите трудно намират теми за разговори със съучениците - все още деца.

Момичетата с по-бавен ход в половото съзряване залагат компенсаторно на предимства в ученето. Те са с висок успех и използват активно времето за обогатяване със знания и интелектуално развитие.

Неогласяваните, но преживявани проблеми свързани с половото съзряване от подрастващите, задължават възрастните да им разясняват, че в своето развитие по-рано или по-късно всички те ще стигнат до оптималното свое полово развитие, че то не ще ги отмени и

поради това нямат никакви основания за тревоги. Умелите внушения в тази насока са от съществено значение за психическото здраве на децата, особено на момчетата.

Бурното развитие на учениците в пубертетната възраст е съпътствано от още явления със силни психически отражения.

1. Трудностите на прехода (повишена възбудимост, снижена работоспособност) не винаги се разбират от възрастните и на тази основа възникват остри конфликти в семейството, в училището.
2. Предизвикателствата на пола дразнят любопитството на подрастващите и те се отдават на тайни удоволствия, след осъществяването на които изпитават страх от възможни лоши последици.
Конфликтите и тайните прояви пораждаат чувство за вина у подрастващите, която ги терзае.
3. Подрастващите разбират, че детството вече е отминава, стремят се към възрастните, но чувстват, че все още не могат да се равняват с тях, а и те много пъти не пропускат да им докажат това.
4. Учениците в пубертетната възраст са идеалисти. Те живеят с мечите и представите за свят на справедливост, на честност, на принципност и сбъсъкът им с отрицателни реалности душевно ги поразява.
5. Подрастващите горят от желание за съзидателна активност, за полезни социални проявления. Неразбирането, подценяването и пренебрегването на тази тяхна готовност, изолирането им от социални дела и от участие в социалния живот ги кара да се чувстват излишни в този свят.

Посочените обстоятелства са източник на душевни състояния на подрастващите, които имат различни, а в някои случаи и фатални последици. Това са тревога, страх, повишена възбудимост, подтиснатост, депресия, безразличие, чувство за пустота, за излишност. Данни показват, че около 40% от подрастващите изпитват тъга, песимизъм, чувство, че на никого не са потребни и тези чувства са по - кратки или продължителни. . 8 – 10 % -мислят за самоубийство. Преди няколко години две момичета от Дупница, заловени за ръце, се хвърлят от една от високите сгради в града и загиват като оставят предсмъртно писмо, в което споделят, че в този свят, където никой не ги разбира (учители са се оплаквали на родители, че са ги виждали да ходят с момчета, взаимно да се поглеждат и усмихват в учебните часове и родителите са прдприемали груби мерки), където царят фалш и лицемерие, не виждат смисъл да живеят. Не бива да се забравя, че точно през пубертетната възраст са най- много случаите на самоубийства. Това задължава родители, учители – всички възрастни да се отнасят много внимателно към младите хора през този период. При прояви на афект от тяхна страна да не прибегват към отмъщения («Чакай да ти кажа ти ли ще ми отговаряш !»), към пъдене от дома и др. Верният подход изисква сдържаност, успокояващи обръщения (« Разбирам състоянието ти, не се тревожи, всичко ще премине»).

В периода на полово съзряване важно значение за по- безболезнено осъществяване на трудния преход е да се спазва режим на деня- ставане в определено време без излежаване, осигуряване на достатъчен нощен сън, съчетаване на ученето с престой навън и игри. Обикновено подрастващите, които водят по заседнал живот отправят вниманието си към пола и емоционално са по- дразними и раними за разлика от активно спортуващите.

21. Развитие на потребностите, интересите, убежденията и характера на подрастващите

През периода водещи за подрастващите са три основни потребности : да бъдат като големите (възрастните), да разберат себе си като личности (да опознаят своите особености т.е. да си отговорят на въпроса « Кой съм аз? », да осмислят склонностите и възможностите си – « Какви роли в живота ми подхождат ?») и да се самоутвърждават сред различни социални

общности, естествено на първо място сред другарите. С тези потребности са свързани останалите.

1. Актуална е потребността за утвърждаване в познавателната дейност чрез творческо решаване на задачи, откриване на зависимости. На тази основа постепенно се изменя отношението към знанията. Осъзнава се значението им. То придобива все по-голяма мотивационна сила пред училищните оценки. При неуспехи в ученето възможно е ученици да търсят саимоутвърждаване чрез прояви на дързост и грубост във взаимоотношения с учители, физическа саморазправа със съученици, рушене на училищно имущество и др. Въпрос на педагогическо майсторство е преподавателите да допринасят за утвърждаване на положителен статус на всеки ученик чрез ценене не само на постиженията му в ученето, а по редица личностни качества – откровеност, увлеченост в други значими дейности, готовност да защитава физически по-слабите и др.
2. Силна е потребността от самоутвърждаване в богатство от социални проявления – в състезателни игри, в технически дейности, в подпомагане на нуждаещи се хора, в различни видове изкуства, в изследователски проучвания (исторически, етнографски, екологични) и пр.
3. Значима става потребността от самооценяване. Подрастващите самокритично се вглеждат в себе си, критично се отнасят към възприеманото в околната среда, сравняват себе си с други референтни (авторитетни) за тях личности и особено се влияят от другарите. Техните въздействия са по-силни от тези на учителя. Другарите се определят по общността на интересите, на познавателните, нравствените и естетическите преживявания, на личните качества сред които приоритетни са честност, преданост, вяност. Самооценките могат да са обективни (адекватни) и тогава подрастващите са уверени; подценяващи - източник са на неувереност, притеснения, изявявания под равнището на възможностите и надценяващи - пораждаат конфликти, отчуждаване. Самооценките насочват подрастващите към самовъзпитание, което заема важно място в живота им през този възрастов период. Самооценяването и самовъзпитанието са свързани с потребност на личността както да бъде със своите приятели, така и да остава сама, за да се съсредоточава в себе си, да се самоизучава.
4. Нараства потребността от самостоятелност, независимост. Подрастващите искат да взимат решения, да проявяват инициативи, да превъзможват трудности. Неприемат налагането на задачи, разпореждането.
5. В края на периода на преден план излиза потребността от намиране на свое място в живота. Изследвания показват, че докато на 14 г. – 17% от подрастващите са ориентирани към бъдещето, на 14,5 г. - 57%, то на 15 г. вече - 84%.

Потребностите се отразяват на интересите. Те стават по-осъзнати и се отличават с по-голяма активност, действеност. Типичен е повишеният интерес на подрастващите към всичко, което попада в полето на техните сетива, особено към новото и необичайното. Многопосочни са познавателните им интереси. Постиженията в различните области на науката ги привлича. Те са теми на обсъждания в другарската среда. Същото е по отношение на изкуствата, техниката, спорта и др. Естествено интересите мотивират подрастващите да четат и това става все по-присъща тяхна особеност. Интересите към четене, шах, футбол и др. често прерастват в увлечения.

При системното обучение по различните учебни предмети в училище и при разширяващите се общувания в социалната среда у подрастващите се формират убеждения – вътрешни позиции, лични ръководни начала в поведението и дейността. Те се изграждат толкова по-добре, колкото на учениците се предоставят по-големи възможности да изразяват свое мнение, да оценяват, да сравняват, да доказват, да взимат решения. Тогава по-вярно се ориентират в събития и явления, по-умело предвиждат тяхното развитие. Върху убежденията влияят авторитетни за подрастващите личности, герои от литературни произведения, филми, телевизионни предавания т.е. те подлежат на изменения и развитие.

През периода със свои особености се очертава характера на подрастващите. Основна черта е волята за автономия. Тя е причина личността ревностно да отстоява свои възгледи и да проявява болезнено честолюбие, когато възрастни я подценяват, пренебрегват. Тъй като характерът е все още в процес на изграждане и няма достатъчна устойчивост, то това се отразява върху отношенията, преживяванията. Така например подрастващите са склонни лесно да преувеличават значението на успехите и неуспехите в училище- да преминават от вдъхновение, високо самооценяване и увереност, към – отчаяние и заживяване с чувство за непълноценност, бързо да сменят настроенията, поведението си- силата и решителността с подтиснатост, общителността – със затвореност, вежливостта - с грубост. Разбира се влияния оказват и състоянията на организма в преход (по- бързото настъпване на умора и др.) . Като цяло обаче, характерна за подрастващите е тяхната жизнерадост, бодрост, оптимизъм. Те, заедно с активността и енергичността, правят тази възраст твърде привлекателна.

22. Развитие на паметта, вниманието и мисленето на учениците от пубертетната възраст

Паметта се обогатява с нови достойнства. Буквалното заучаване, което се среща при учениците от началните класове, тук става обективно невъзможно с увеличаване както броя на учебните предмети, така и тяхното съдържание. Ето защо механичното учене, макар и не изведнъж и не лесно, отстъпва място на нов начин на заучаване при който, личността се ръководи от съставени по време на уроците планове, а по- късно се научава сама да ги прави и чувства необходимост от опора на тях. Научава се да отделя важното от маловажното, да обобщава и систематизира това, което запомня, да търси връзки и зависимости. Волевото заучаване не само преобладава, но се отличава с важни качества като по- голяма настойчивост, с умение да се избират подходящи подходи за преодоляване на срещаните трудности, последователно да се контролира и проверява усвояването и др. Възпроизвеждането по- често се придружава от разсъждения, доказателства. По- нататък се разширява обемът на паметта и се подобрява нейната услужливост (по- лесно и по- пълно се спомня потребното). В периода паметта се превръща в организиран, планомерен, управляван процес.

Вниманието в началото прави впечатление, че рязко се влошава. Учениците не проявяват необходимото внимание в уроците, лесно се разсейват, правят елементарни грешки при писане и решаване на задачи. Предположенията отначало са, че може би докато останалите познавателни процеси укрепват, вниманието в тази критична възраст отслабва. Наблюденията и изследванията обаче показват, че причината е друга. И вниманието на свой ред се развива и подобрява, но е принудено по силата на обективни обстоятелства да се раздвоява- да се насочва от една страна към сложните проблеми на прехода, които силно вълнуват подрастващата личност почти изцяло по времето на нейното бодърствуване и от друга, да се отправя към преподаваното съдържание в урока. Тази задача се оказва трудна и в някаква степен непосилна. В резултат вниманието на учениците в учебните часове незадоволява. За да се пренасочва и съсредоточава то колкото е възможно по- пълно към преподаваното е наложително съдържанието да има по- голям жинен смисъл за учениците, емоционално да ги заангажира, да е достъпно, разбираемо, добре онагледено.

В тази възраст вниманието придобива нарастваща избирателност в зависимост от интересите на подрастващите, от характера на емоционалните взаимоотношения с учителя. Това е друго обстоятелство, макар и не определящо, което обуславя степента на присъствието на вниманието в уроците.

В зависимост от характера на обучението по различните учебни предмети учениците отправят вниманието си към основното, общото, закономерното или към подробностите.

Сред отличителните черти на пубертетната възраст е интензивното развитие на мисленето. Като се основава на повече научни понятия то извисява своето качество на обобщеност и

логичност. Придобива възможности за по- дълбоко вникване в процесите и явленията и тяхното опознаване, за по- целесъобразно и резултатно използване на мисловните операции (сравняване, оценяване, доказване, предвиждане и др), за по- успешно движение на мисълта от конкретното към абстрактното (от единичното към общото)

и обратно (от правила към видовете им проявления), за извършване на по- верни съждения и умозаклучения в различни области на познанието и практиката. Постигат се по- добри съчетания на нагледно- образни и понятиини компоненти на мисленето. Мисленето се отличава със своята активност, нарастваща самостоятелност и творческа насоченост.

23. Развитие на въображението, на чувствата и волята на учениците от пубертетната възраст

Три обстоятелства допринасят за разгръщане на въображението : усилващата се ориентация към бъдещето, стремежът за осъществяване в различни социални роли (на изследователи, откриватели, писатели, композитори и др.) и потребността за отвлечане от тревожно преживяваните проблеми на преходната възраст. Всички тези посоки на нагледно- образни, мисловни и емоционални ориентации правят живота на подрастващите изпълнен с мечти. Те отключват и дават простор на въображението. Позволяват на младия човек да си чертае желани перспективи (за бъдещи научни общувания, за участия в международни дейности и инициативи, за интересни пътешествия и пр.), да се вижда в значими социални позиции (на изявен състезател, на известен учен, на смел мореплавател и др.), да се увлича в пълни с романтика и изненади приключения. Всички тези мечти носят в себе си реални възможности за постигане и са мощен заряд за генериране на душевна енергия, за психо-физическо извисяване и усъвършенстване на личността. Няма нещо сътворено в този свят, което в началото да не е било съдържание на мечтите , на въображението. Ето защо на полета на мечтите и на въображението на подрастващите не трябва да се гледа с иронична снизходителност или с насмешка, а той да се окриля и насърчава. Всички сигурно няма да стигнат до върховете към които са се отправили, но ще развият у себе си способности и качества, които ще ги утвърдят като изявени и ценени специалисти, а това е значим принос за обществото и за личността. Мечтите на младите са показател в значителна степен за перспективите и възможностите на обществото на даден етап от своето развитие.

Придобитите знания и опит правят по- разгърнато, по- свободно и по- добре структурирано възпроизвеждащото въображение (при разказване, обясняване, анализиране, оценяване и т.н.). Творческото въображение намира все по –широко място в многообразните изяви на учениците. Осъществяват се творчески решения с обществена стойност (в областта на изобразителното, на музикалното, на пластичното изкуства и др.).

Общото психофизическо състояние на учениците от пубертетната възраст и социалната им ориентация към идеалното, справедливото в живота правят тази възраст емоционално най-чувствителната, най- отзивчивата, най- силно изживяваща сполуките и несполуките. И преживяванията са толкова свързани с личните постижения и проблеми, колкото и с обществените. Повишената емоционалност съпътства неизменно жизнения път на подрастващите, присъства във всяко тяхно начинание. Няма активност, която да не е съгрета, обагрена от силни чувства, които те бурно изразяват. Умеят да се радват с цялата си душа на положителното, колкото и малко да е то и всяка несправедливост емоционално да ги взриви, да ги приведе в състояние на силен афект. Насочени към себе си критично оценяват и изживяват своето поведение и дейност и също така с будно око към околните непропускат да се възхищават от възвишеното и да страдат от егоистичното, грубото. При това разбират променливостта на постъпките в зависимост от обстоятелствата, целите, интересите и това предава сложност и вътрешна борба на емоционалните им състояния. Те са динамични, но и трайни към напластяващи се положителни или отрицателни явления. В съзнанието им се утвърждават любими учители и

такива от които ги разделя емоционална бариера. В силното си желание възприеманото да съответства на ценностите, които са актуални в съзнанието на подрастващите, те са критични към другите и живеят с мисълта, че същият критичен поглед на околните е отправен и към тях. Това ги кара да се вглеждат в своята самооценка, да я подлагат на изпитание, проверка, на съмнения и коригиране и в този смисъл е налице известна криза на самооценката.

Потребността от положителни емоции е голяма и нейното удовлетворение се търси и намира на първо място в социални изяви. Когато училището не осигурява подобна активност на учениците, те се самоорганизират и предприемат инициативи, които от неопитност или под чужди влияния, могат да са с тъкмо противоположна насоченост (например да участват в грабежи под благовидното им внушаване, че откъсват на тези, които незаконно забогатяват и др.). Грижата на просветните органи чрез скаутското движение да допринесе за задоволяване на емоционалния глад на подрастващите от социални проявления е изключително отговорна. В и чрез социални проявления учениците в тази сензитивна възраст за плодотворно гражданско възпитание, придобиват изключително ценни добродетели.

Изкуствата със своята емоционална наситеност привличат подрастващите и те започват по-активно да общуват с тях, особено ако има кой да ги улесни при възприемане и преживяване на емоционалния им заряд. Усилва се интересът им към лириката, към мисли в прозата, които вълнуват. Затова преписват стихове, сентенции от книги и ги «подаряват» на свои връстници чрез отразяване, наред с рисунки, в старателно попълвани през периода албуми, лексикони. Удоволетворяват естетическите си чувства чрез колекциониране на репродукции, марки, рекламни рисунки, снимки и др. Не по-малка е активността за осигуряване на положителни познавателни емоционални преживявания чрез разширяване и задълбочаване на научни познания, чрез решаване на ребуси, казуси, тестове.

Емоционалното удовлетворяване би било непълно ако подрастващите не споделяха своите преживявания от видяното, наученото, направеното. Ето защо общуването, особено между тях, е присъщ начин на живот в тяхното ежедневие. Лесно може да се видят как на групи при всяка възможност подрастващите използват времето за тази цел.

Макар израстрнали на ръст, учениците от пубертетната възраст се нуждаят особено от душевна топлина, от това да им се каже добра дума, да се сложи ръка на рамото им в знак на уважение, да се погалят и прегърнат от родители и близки. Проявите им в такива случаи понякога са противоречиви, но вътрешно са взаимно свързани и допълващи се. От една страна те сякаш се стесняват, изпитват неудобство, а от друга им е приятно и необходимо. Тук е въпросът за такт и мяра във взаимоотношенията. Подрастващите ги вълнуват разсъждения за обичта, любовта, които в началото нямат обектна насоченост. Към края на периода е възможно да препламнат чувства на любов между момчета и момичета, които носят светъл и жизнерадостен характер и в никакъв случай не бива да се помрачават от ненужна, оскърбяваща и подтискаща подозрителност.

Доминирането на оптимистични емоционални нагласи у подрастващите се изразява не само в тяхното жизнерадостно поведение, но и в търсенето на онова, което да ги зарежда с положителна емоционална енергия. Затова им допада жизненоутвърждаващото, бодрото в литературата, в телевизионните предавания, в другите видове изкуства.

Пубертетната възраст е период на укрепване и развитие на волята. И те са следствие не само на обективните изисквания за постигане на образователни, практически цели и превъзможването при постигането им на нарастващи трудности, но и на усиливащото се самовъзпитание. Подрастващите са способни да си поставят цели и да ги устояват, да планират и да контролират тяхното осъществяване. С възрастта проявяват все по-голяма съдържаност. Убежденията им са източник на енергия и настойчивост, които не е само проява на воля, но и на смелост, мъжество. Успехите са в състояние да ги мотивират към волево, а неуспехите или отсъствието на осъзнаван смисъл от определени начинания да ги демобилизира, да отпадне волевата им активност. Понякога желанието да се действа, нетърпението изпреварват необходимото преценяване, обмисляне и тази импулсивност донякъде е характерна за възрастта. Възможни са и негативни проявления на волята изразени в упорство, съпротива, противодействие. Те са реакция на авторитарен стил на взаимоотношения с подрастващия.

Ранно юношество

Възрастта обхваща периода от 16 до 18 г. и е известна като ранно юношество. Отличителни черти са развитието на светогледа, на самосъзнанието, характера и жизненото самоопределение на личността, увеличаване на потребността от творчество и обособяване като все по-доминиращо и ярко на чувството за любов.

24. Анатомио-физиологични особености на юношите и девойките. Обществено положение

Ако в пубертетната възраст преобладава стремежът на учениците да бъдат като възрастните, то в ранното юношество – да бъдат оригинални, да изявяват своята индивидуалност.

Възрастта е заключителен етап в прехода към зрелостта. В основни линии завършва физическото изграждане на личността. Несъразмерният подрастващ се превръща в хармонично развит юноша или девойка. Постепенно се забавя темпа на израстването. Ако между 12 и 14 г. момчетата порастват с 5 – 6 см., то на 16 г.- вече с около 3,07 см. средно на година. При момичетата този процес започва да се забавя към 14 г. и още повече по-късно. По-умерено е увеличаването на теглото. Нараства обемът на гърдите и на главата. Удължава се лицето и загубва детската си закръгленост. Придобива специфични индивидуални черти и мимики. Увеличава се и се уплътнява мускулната тъкан. Порства силата на мускулите. Намалва темпът в растежа на костите. В резултат тялото се закръгля. Повишава се физическата работоспособност и издръжливост. Ускореното полово съзряване затихва. Кръвното налягане се уравновесява. Постига се ритмичност в дейността на жлезите с вътрешна секреция, относително спокойна работа на организма и по – добри възможности на съпротивителните му сили. Осъществява се по – нататък функционално развитие на кората на мозъка. Приливът на физически и психически сили правят личността още по – устремена към значими цели и дейна.

През периода юношите и девойките активно се подготвят за своите роли на възрастни в живота. Разширяват и задълбочават общата си култура, овладяват професионални знания и умения, развиват своите способности.

Съществено се изменя положението на юношите и девойките в обществото, в училището и в семейството.

С получаването на лична карта се увеличават правата и отговорностите на младите хора. Те участват чрез избори в определяне бъдещето на родината, придобиват нарастваща самостоятелност в своята дейност и поведение, в избора на занимания в свободното време, на пристрастия и активност в обществено-политическия живот.

Признаваната зрялост чрез личната карта задължава юношите и девойките да спазват законите и правилата на живот в обществото и да отговарят за постъпките си. Възрастните стават много по-взискателни към проявите на младите и непримирими, когато някои от тях си позволяват да нарушават обществения ред, да не спазват приетите норми на поведение. Същевременно, като оценяват интелектуалните им възможности, придобитите знания и опит в различни области на науката, техниката, спорта, изкуствата, проявяват не само по-голяма готовност да се вслушват в мненията и оценките на юношите и девойките, но и да ги търсят за съвет и помощ.

Ново положение юношите и девойките заемат в училището. Те са в позиции на големи, знаещи и можещи сред останалите ученици и това влияе положително на самосъзнанието им, на очакванията на по-малките, на взаимоотношенията и взаимодействията с учителите, на отреджаните им роли в организацията на училищния живот. Трудно е сред малките учениците от гимназията да се държат неприлично и в тяхно присъствие те повишават самоизискванията към

поведението си. Държат се покровителствено, допринасят за справедливо разрешаване на спорове, на конфликтни ситуации. Явяват се организатори и ръководители на различни инициативи – училищни тържества, спортни състезания, кръжоци и др. Повече учители привеждат в съответствие своето общуване и начина на работа с възрастта на учениците от гимназиалните класове. Стремят се да се съветват с тях, да взимат под внимание мнението им, да се вслушват в предложенията и инициативите им. В уроците отделят повече внимание на самостоятелната работа, на обсъжданията, дискусиите, на консултирането и сътрудничеството. Това действа мобилизиращо на юношите и девойките, стимулира творческата им активност и ги мотивира за повече старание.

Изменя се положението на юношите и девойките и в семейството. Те все повече участват в труда и в обсъждането на жизнено важни проблеми. Родителите ги приемат като порастнали и са склонни в по – голяма степен да се съобразяват с тях. Предоставят им по –голяма самостоятелност. Преките форми на контрол заменят с по- дискретни. Знаят, че при нетактичност могат да получат нежелана съпротива, дръзък отговор и затова са по-деликатни, по- внимателни. Във взаимоотношенията поставят ударение на доверието, на искреността, на убедеността, че младите са разумни и няма да направят грешни крачки в своя живот. По този начин очакват те да споделят за своите проблеми и им внушават да бъдат по- предвидливи и отговорни.

Конфликти между родители и юноши, девойки възникват при няколко обстоятелства :

1. Когато родителите не отчитат че сина или дъщерята са навлезли в нов възрастов период, който повече от всякога преди е несъвместим с налагане на своята воля (« Докато аз те храня и обличам, ти ще слушаш и ще изпълняваш»).
2. Когато взаимоотношенията между родителите са груби или неискрени. Юношите и девойките живеят с нагласи за идеални връзки и общвания на съпрузите. Ето защо дълбоко страдат, когато забележат нередности, а те от погледа им не могат да се скрият. Възстават срещу властването на един от родителите (майката или бащата) над другия или при двуличие, лицемерие (всеки или някой от двамата има свой живот извън дома).
3. Когато родителите съветват сина или дъщерята да проявяват културни интереси, нравствени добродетели, а самите те се ръководят от еснафски цели и недобронамерени начини на постъпване.

Юношите и девойките живеят с мисли за своето бъдеще, за мястото си в живота и подчиняват усилията си на целите, които си поставят. Младостта и силите им, перспективите, които имат и отсъствието все още на сериозни грижи определят възрастта като една от най-радостните, най- щастливите. Разбира се и тя не е без трудности и противоречия. Съжителствуват черти на новото и на отминалия период (отиване към възрастните и проявяване в отделни случаи на детското), нарастващи потребности и невъзможност те да бъдат изцяло удовлетворени, утвърждаващи се желания и несъвпадение с необходимите условия за тяхното постигане, с интелектуалните възможности на личността и др. Опитът и животът учат юношите и девойките да подхождат постепенно все по- обмислено към проблемите, които възникват пред тях, да преценяват и да избират сред мечтаното реалното, целесъобразно да чертаят свои близки и по-далечни планове. Нагласите, своите стремежи, притеснения, вълнения младят човек преживява сам или споделя с най- близките свои приятели и понякога с родителите. В състояние е по-добре да организира и да оползотворява своето време през деня, да го подчинява на потребното, предвижданото.

25. Развитие на потребностите, интересите, убежденията и идеалите на юношите и девойките

Потребностите очертават социалния облик на личността, нейната извисеност. Те отразяват не какво тя е научила, а какво от придобитото се е превърнала в свои ценностни ориентации.

Основна е потребността за избор на път в живота, за самоопределяне на бъдещето. Нейното съдържание има общи характеристики, обуславяни от възрастта и епохата, от които произтичат останалите потребности на юношите и девойките, а именно :

1. Да приведат в съответствие външното с душевното извисяване. Целенасоченото и задълбочено усвояване на социален опит се съпътства от грижи за красиво обличане, за притежаване на източници за културни занимания (видео, компютър и др.).

В каква степен желаното ще се съгласува с възможностите на семейството зависи от системата на взаимоотношения. Когато е създадена традиция да се обсъждат общо целите, нуждите и материалните проблеми, тогава у младия човек се възпитава готовност да се съобразява с условията и да отстъпва за постигане на най- необходимото в дома. При разпореждане на доходите единствено от родителите у сина или дъщерята се формира потребителско поведение. Те настойчиво искат средства без да се съобразяват с възможностите, проявяват егоизъм, грубост и други непристойни форми на поведение (крадът пари от родителите, а и не само от тях, изнасят и тайно продават вещи и др.). Убеждението, че другите са им длъжни, че следва да получават без оглед на обстоятелствата, превръща в бъдеще такива хора в антисоциални елементи на обществото. Трябва да се знае и помни, че начинът на материално задоволяване на младите влияе положително или отрицателно върху нравствената им същност, определя тяхното отношение към родителите и към обществото.

1. Да обогатяват общо и избирателно своята теоретична подготовка, уменията и способностите за практическо осъществяване. В полето на вниманието им са съвременни научни постижения, направления в изкуството и др.
2. Да са в курса на политическите и културни събития и дейно да участват в тях.
3. Да се самоусъвършенстват като личности, да придобиват качества и възможности, които ги извисяват в обществото и им откриват хоризонти за социално и професионално преуспяване.
4. Да общуват по- целенасочено и пълно с красивото в природата, изкуството, живота и да творят красота. Вкусовете стават по – определени и устойчиви. Увеличават се посещенията на изложби, концерти, лични музикални и др. изяви.
5. Да разширяват своята самостоятелност и да се самоутвърждават в семейството, в училището, в извънучилищните дейности и сред другарите.
6. Да изпитават приятни преживявания от породеното чувство за любов, от приятелските взаимодействия, от общите инициативи (екскурзии, танци, състезания и др.)

Потребностите множат и стимулират интересите. Важно място заемат познавателните, обществено- политическите, естетическите, нравствените, техническите, екологичните и пр. интереси. Те се отличават с по- голяма задълбоченост, взаимна свързаност и устойчивост. Имат активен, действен характер. Юношите и девойките се интересуват от открития и изобретения, от проблеми на вътрешния и на международния живот.

Интересите стават водещи в обучението и отслабва , без да отпада, значението на такива фактори като начинът на преподаване и личността на учителя, Интересите повишават активността към отделни учебни предмети и групи от тях, постига се свързване със съответни клонове на науката, експериментиране, увеличаване и задълбочаване на самоподготовката, усилване желанието за извяване. Юношите и девойките посещават лекции и други форми на подготовка извън училището.

Читателските интереси променят своята насоченост. Приключенската литература отпада или остава на по- заден план, а напред излиза тази с интимно- личностен, психологически характер. Остава в обсега на вниманието научно- фантастичното четиво, което хармонира с желанията и мечтите на юношите и девойките. Проявява се засилен интерес към четене на вестници и списания.

Периодът е възраст на разгръщане на обществено- политически интереси. Младите активно отстояват определени политически позиции, емоционално се приобщават към обществено – политически движения, партии и участват дейно в техния живот и изяви.

Интересите към спорта се основават на по – задълбочени и широки познания, на по- развита способност за анализиране, оценяване, обобщаване и прогнозиране. При това тези интереси, както и всички други, не се ограничават в пределите на страната, а излизат далече извън нейните граници.

Засилен е интересът към психологически проблеми свързани с по – добро опознаване на собствената личност, на близки, приятели, познати, на по- малки и по- големи обществени групи. Особено актуални са въпроси за дружбата, приятелството и любовта, за щастието и дългата, за мястото на човека в живота, за начините на преуспяване в живота и др. Приятелството се основава на близостта на интересите, склоностите, целите, взаимната подкрепа, искреността.

Естетическите интереси имат по –голяма изборителна насоченост. Същевременно повишени са критериите. Освен това емоционалните преживявания зависят в значителна степен от формираните ценностни позиции, от очакванията.

В тази възраст вече убежденията са много по- пълно изградени и се отличават с устойчивост. Те могат да се запазят за цял живот. Ако личността внася някакви корекции и изменения в тях, то това не е в резултат на влияния, внушения, а на собствена преценка и желание. Обогащането и развитието на ценностите е по посока на тяхната доминираща насоченост. Самите ценности са взаимно свързани в обоснована, обобщена логическа система, в цялостен образ на ориентацията на личността в живота, което му предава качеството на идеал. Неговата нагледно – образна конкретност в началото (съответствие с достойнствата на определена личност или личности), придобива философски измерения т.е. основава се на взаимно свързани и обусловени разсъждения.

26. Развитие на психическите процеси в юношеската възраст

Качествата на вниманието достигат високо развитие. Волевото внимание е определящо, доминиращо. То е съсредоточено и устойчиво. Притежава широк обхват (обем), способности за разпределение и гъвкаво превключване. Ориентирано е към близки и далечни цели и се отличава с изразена изборителност. Много по- лесно и често преминава в увлечение (следволево внимание). При това то не е моментно, а трайно свързано с интересите. Ако се проявяват понякога някои отклонения, несвършенства, то те са под влияние на чувства, които макар и по- рядко, но не са се освободили от своята динамичност, променливост.

По- богатите потребности и интереси на юношите и девойките, както и по- богатият им жизнен опит издигат на ново много по- високо равнище възможностите на паметта. Онова, което е в полето на насочеността на личността се запомня осмислено, бързо и трайно, не рядко за цял живот. Водещо е волевото заучаване. Негови достойнства са влагане на разбиране, на стремеж да се постави ударение на общото, основното и около него да се структурират значими подробности, примери и това да стане по свой начин, което не само улеснява процеса, но позволява на личността да проявява своята индивидуалност, да се изявява оригинално. Забравянето се отхвърля и става недопустимо. Личността търси връзки и зависимости с преди изученото, съпоставя, оценява и всичко това предава нови характеристики на запомненото, усилва неговата трайност и възможностите за действеност. Постига се овладяване на паметта т.е. подобряват се показателите на запомнянето и спомнянето, тяхното качество. Обобщенията заемат по –голямо място в паметта и с това не само увеличават нейния обем, но допринасят за преобразования на съдържанието (съподчинения по степени на общност), което открива нови перспективи за функционално увеличаване на нейния капацитет.

В юношеската възраст мисленето придобива ново качество. Усвоените обобщени понятия и активното им използване правят мисленето теоретично. То се основава на богатство от връзки и зависимости, на логически аргументации и доказателства, на хипотези и предвиждания, на оценъчно и критично отношение към действителността. Всичко това прави мисленето

организирано, последователно и задълбочено. Учениците придобиват умение много по-разгърнато, пълно, оригинално да изразяват своите мисли и убедително да ги отстояват.

Възпроизвеждащото въображение (при разказване, обясняване, обосноваване и др.) се осъществява върху основата на многостранни знания и опит, на повишена критичност и това увеличава неговата точност, пълнота и реалистичност.

Извисяването на потребностите и интересите на юношите и девойките, ярко изразената социална насоченост на тяхната активност мотивират разгръщане на творческото въображение. То започва в редица направления (особено в изкуствата, в спорта, в някои научни области – математика и др.) да дава значими обществени приноси.

Чувствата (познавателни, нравствени и естетически) са многообразни и силни, осънати и по- обобщени, по- устойчиви и по- овладени (без винаги да са съпроводени от външно изявяване).Имат важна роля в мотивиране на личността към дейност, към творчество. Към тях активно е насочено вниманието. По тази причина докато в предишните възрастови периоди преобладават описания на действия, събития, тук – на мисли и чувства. Чувствата се определят от по- типични, обобщени фактори и по- малко са подвластни на дадени ситуации. Оттук са по- трайни към лица, обществено – политически явления и др. Юношите и девойките притежават емоционална отзивчивост и откритост. Внимателни са към чувствата на другите. По- трудно се подават на емоционални внушения и ако в някаква степен се повлияват, умеят бързо да се освобождават от тях. Открояват се и индивидуални характеристики, сред които избирателна насоченост към положителни или негативни преживявания.

Едно от силните чувства през периода е любовта. Тя има многопосочен характер. След пубертета се възвръща любовта към роди телите. През годините на обучението любими стават някои учители. Присъща и силна е любовта към родното място, към родината. Не на последно място умът и сърцето на мнозина попадат в плен на любовта към избран или избрана. Тя е сложна, съчетава в себе си много радости и не малко тревоги. Способна е да вдъхновява, да е източник на непознати по сила положителни преживявания, на мощна физическа и душевна енергия, на готовност да се лети всеотдайно и безкрайно на нейните криле Може в дадени моменти това магическо, необяснимо чувство да се проява и с отрицателен заряд (омраза), който сломява силите, води до дълбоки разочарования, до нагласи за отмъщения, до решително отказване от него

В областта на волята укрепват и се проявяват важни нейни черти като активност, инициативност, решителност, смелост, критичност, самокритичност, сдържаност, търпеливост, издържливост, мъжество. Засилени са процесите на предварително ориентиране и оценяване на обстоятелствата, които повишават успеха на волевите прови, както и контролът, самоконтролът и способността, при необходимост, за своевременно внасяне на корекции в замисленото и предприетото. Нараства продължителността на волевите усилия. Това предава организираност на дейността на юношите и девойките, прави я по- съответстваща на дължимото, очакваното, желаното, а с това и по- отговорна.

Като индивидуално проявление на волята, значим дял за което ма възпитанието, е импулсивно устремяване към волеви усилия или демобилизиране при срещнати трудности

В тази възраст учениците по- целенасочено и умело използват средства за укрепване и закаляване на волята като повишена самовзискателност, самонасърчаване, самозаповядване, самонаказване, физически упражнения, водни процедури, екскурзии.

*

* *

Изложените знания по психология на развитието и възрастова психология не изчерпват тематично и по съдържание възможните. Целта е студентите да осмислят значението на познанията в тази област, да се запознаят с основни от тях, които ще са им потребни както в избраната професия на психолози, така и в личния живот на настоящи или бъдещи родители, а така също да се създаде интерес към развитието на личността, което в най –голяма степен е резултат на съзнателни усилия от възрастните. Доколкото предложеният курс постига посоченото, дотолкова може да се приеме, че той изпълнява своето предназначение.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андреева Л., Социално познание и междуличностно взаимодействие, С., 1995
2. Аврамова С., Дейност и творчество в детската градина, С. Народна просвета, 1951
3. Божович Л. И. Психологический анализ формализма в усвоении школьных знаний, Хрестоматия по возрастной и педагог. психологии, М., 1980
4. Бенджамин С., Ребенок и уход за ним, М., 1971
5. Валон А., От действия к мысли, М., 1956
6. Выготский Л.С., Собранные сочинения, т. 2. М., 1982 (развитие в детската возраст на възприятията, паметта, мисленето, речта, емоциите, въображението, волята и др.), т. 4, М., 1984 (психическото развитие на детето през младенческата возраст, през втората и третата година, до седмата година и в пубертетната возраст).
7. Гальперин П. Я., Введение в психологию, М., 1976
8. Елконин Д.Б., Психология на играта, С., 1984
9. Амонашвили Ш.А., Психолого дидактические особенности оценки как компонента учебной деятельности, Вопр. Психологии, 1975, № 4
10. Ериксън Е., Идентичност. Младост и криза, С., 1996
11. Кайров И. А., Педагогика, С., 1975
12. Кацаров Д., Що е образование ? сп. Свободно възпитание, 1934, кн. 7 – 8
13. Кон И. С., Психология на средношколеца, С., 1985
14. Лейтес Н.С., Об умственной одаренности, М., 1960
15. Леонтиев А.Н., Проблеми на развитието на психиката, С., 1974 (теория за развитието на психиката на детето, за психологическите основи на играта на децата от предучилищна возраст и др.)
16. Лоранс П., Аз възпитавам детето, С., 1992
17. Люблинска А.А., Детска психология, С., 1978 и Психология на ученика от началната училищна возраст, С., 1984
18. Макаренко А. С., Избранные педагогические сочинения, т.1, М., 1977
19. Макаренко А.С., Избранные педагогические сочинения т. 2. М., 1977
20. Пирьев Г. Д., Детска психология, С., 1971
21. Рубинштейн С.Л., Основы общей психологии, М., 1989
22. Силгиджан Х.Х., Личността на юношата, С., 1978
23. Славина Л.С., Индивидуальный подход к неуспевающим и недисциплинированным школьникам, М., 1985
24. Стаматов С., Детска психология, Пл. 2000
25. Спенсер Х., Доброто и лошото поведение, Пл., 1899
26. Сухомлинский В.А. О воспитании, М., 1975
27. Толстой Л.Н., Полн. Соб соч. т. 8
28. Томова В.М., Психологическа диагностика, С., 1984 и Емоции и говор у малкото дете, С., 1969
29. Фройд З., Детската душа, С., 1993
30. Крейг Г., Психология развития, С. Петербург, 2000